

Χρυσήιδος Τζουβάρα- Σούλη

Λατρείες στη Νικόπολη *

Στη Νικόπολη λατρεύτηκαν οι περισσότεροι θεοί του ελληνικού Πανθέου, ανατολικές θεότητες, αλλά και θεοποιημένοι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες.

Παρατηρείται δηλαδή μία συρροή λατρειών που οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η Νικόπολη συνοικίστηκε όχι μόνο από Ρωμαίους¹, αλλά κατεξοχήν από τους κατοίκους πολλών ηπειρωτικών, ακαρνανικών και αιτωλικών πόλεων, οι οποίες τότε είχαν ερημωθεί². Οι πόλεις που συνοικίστηκαν σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες (Στραβ. 7.7.6, 10, 2.2, Πaus. 5.23.3, Ελλην. Ανθολ. 9.553), είναι η Αμβρακία, το Θύρρειον, το Ανακτόριον, το Άργος Αμφιλοχικόν, η Λευκάς, η Καλυδών, η Πλευρών, η Αλυζία, η Πάλαιρος, η Στρά-

* Ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές Σ. Δάκαρη και Χρ. Πελεκίδη για την ανάγνωση του χειρογράφου και τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους τον καθηγητή P. Cabanes για τη γόνιμη συζήτηση που είχαμε γύρω από τις επιγραφές της Νικόπολης, την IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων για τις διευκολύνσεις στο Μουσείο Νικόπολης, και την ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών για την παραχώρηση του αρχαιολογικού χάρτη της Αιτωλοακαρνανίας.

Οι φωτογραφίες είναι των Β. Πτηνόπουλου και Γ. Χουλιάρη και ο χάρτης σχεδιάστηκε από τον Γ. Διαμαντόπουλο και το σύζυγό μου Ν. Σούλη, τους οποίους και ευχαριστώ.

Οι συντομογραφίες είναι του DAI (AA, 1982).

1. Για το συνοικισμό της Νικόπολης από τους Ρωμαίους υπάρχει διαφορά στις απόψεις των ερευνητών. Σχετικά βλ. Π. Φουρική, Νικόπολις – Πρέβεζα: Ηπειρ. Χρον. 3 (1928), 119, 123, ο οποίος δέχεται ότι οι Ρωμαίοι αποτέλεσαν μικρή μειονότητα στην πόλη. Με την άποψη αυτή συμφωνεί η Μ. Οικονομίδου, Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως, Αθήνα 1975, σ. 8 και σημ. 2 με την παλαιότερη βιβλιογραφία (στο εξής Οικονομίδου, Νομισματοκοπία). Βλ. και S. Dakaris, Cassopaia and the Elean Colonies. Athens 1971, (στο εξής Dakaris, Cassopaia) σ. 94, § 355. Πρβλ. Th. Sarikakis, Nicopolis d' Épire était-elle une colonie romaine ou une ville Grecque?: Balkan Studies 11 (1970) 96, ο οποίος δεν δέχεται την ύπαρξη Ρωμαίων στη Νικόπολη παρά την επείγουσα ανάγκη της αποκατάστασης των παλαιμάχων και Erst Meyer, Der Kleine Pauly IV, 1972, στ. 124 κε.

2. Για το συνοικισμό της Νικόπολης γενικά F. Schöber: RE XVIII (1936), 411 κε., αρ. 2, U. Kahrstedt, Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit: Historia I (1950) 554 κε., G. W. Bowersock, Augustus and the Greek World, Oxford 1966, 93–94, όπου τονίζεται και η ελληνικότητά της. Βλ. και D. Kieman, Augustus, Prinzeps und Monarch, Darmstadt 1982, 373 και σημ. 25.

Όπως προκύπτει κυρίως από τα ανασκαφικά δεδομένα, πολλές πόλεις της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας δεν εγκαταλείφθηκαν παντελώς με το συνοικισμό τους στη Νικόπολη. Σχετικά βλ. την ανακοίνωση του W. Hoepfner, Nikopolis - Zur Stadtgründung des Augustus, με στοιχεία από τις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες. Την άποψη αυτή ενισχύει και η επιγραφή των χρόνων του Nerva από την Αμβρακία (ICG, 1801), η οποία δείχνει ότι αν η πόλη είχε εγκαταλειφθεί, όπως δηλώνει ο Στράβων (7.7.6), θα έπρεπε στους χρόνους του αυτοκράτορα Nerva να ξανακατοικήθηκε. Βλ. σχετικά J. O. A. Larsen, An Economic Survey of Ancient Rome, 1959, τ. 4, 469–70.

τος, οι Οινιάδαι. Στον κατάλογο αυτόν πρέπει να προστεθούν η Κασσώπη, η οποία, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, εγκαταλείφθηκε στο τέλος του Ιου αι. π.Χ.³, όπως πιθανότατα και οι τέσσερις αποικίες των Ηλείων δηλαδή το Βουχέτιο, η Ελάτρια, οι Βατίαι και η Πανδοσία και άλλες Ηπειρωτικές και αιτωλοακαρνανικές πόλεις, όπως έδειξαν οι τελευταίες ανασκαφικές έρευνες⁴ (πιν. 1).

Οι κάτοικοι των πόλεων αυτών, όπως είναι φυσικό, μετέφεραν αγάλματα θεών (Παυσ. 7.18.8–9), έργα τέχνης, τα ήθη και έθιμα και τις λατρείες των θεών τους στη νέα πατρίδα⁵.

Η μεταφορά των λατρειών επιβεβαιώνεται από τα νομίσματα της Νικόπολης, όπως απέδειξε η Μ. Οικονομίδου με το έργο της, *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήναι 1975.

Σε ανάλογα συμπεράσματα σχετικά με τη διάδοση λατρειών από τις περιοικίδες πόλεις έχει οδηγήσει εξάλλου και η μελέτη των γυναικείων θεοτήτων που λατρεύτηκαν στη Νικόπολη⁶.

Για τις λατρείες της Νικόπολης δίδουν χρήσιμες πληροφορίες η αρχαία φιλολογική παράδοση, οι επιγραφές, τα νομίσματα καθώς και άλλα αρχαιολογικά ευρήματα.

Όπως προκύπτει από τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα την πρώτη θέση κατέχει η λατρεία του Ακτίου Απόλλωνα. Αυτό είναι φυσικό, διότι ο Αύγουστος, όπως είναι γνωστό απέδωσε τη νίκη του στον Άκτιο Απόλλωνα⁷. Αλλά και η ίδρυση της Νικόπολης, όπως μαρτυρείται από τον Στράβωνα (7.7.6) και όλους τους μεταγενέστερους ιστορικούς είναι αποτέλεσμα της ναυμαχίας του Ακτίου⁸.

3. *Dakaris*, Cassopaia, 94 § 357. *Του ίδιου*, Ανασκαφή στην Κασσώπη Ηπείρου, Πρακτ. (1979), 116–117. Πρακτ. 1980, 21 και Κασσώπη, Νεώτερες Ανασκαφές 1977–1983, Ιωάννινα 1984, 14 και *του ίδιου*, Von einer kleinen ländlichen Ansiedlung des 8.–4. Jhs. v. Chr. zu einer Spätclassischen Stadt in Nordwest-Griechenland, Palace und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum, Mainz am Rhein 1982, 372.

4. *Dakaris*, Cassopaia, 94 § 357. Στο συνοικισμό της πόλης συμμετείχαν και άλλες Ηπειρωτικές και αιτωλοακαρνανικές πόλεις, όπως ο Αμμότοπος, η Μεδεών κ.ά. Βλ. σχετικά την ανακοίνωση του *W. Hoepfner*, Nikopolis-zur Stadtgründung des Augustus.

5. *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 8 και 47. Βλ. και την ανακοίνωση του *W. Hopfner*, ο οποίος αποδίδει την καταστροφή της Κασσώπης στον Αύγουστο και αναφέρει ότι πιθανόν και ολόκληρο το ναό της Αφροδίτης μετέφεραν οι Ρωμαίοι στη Νικόπολη.

6. *Χρ. Τζουβάρα-Σούλη*, Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον, Ιωάννινα 1979 (στο εξής Σούλη, Λατρεία).

7. Για το ρόλο του Απόλλωνα στο Άκτιο Προπερτ. 4.6.29 κ.ε. Βεργ. *Αιν.* 8.698 κ.ε. Σχετικά *J. Gagé*, Apollon Romain, Paris 1955, 499 κ.ε. *Θ. Σαδικάκη*, Άκτια τα εν Νικοπόλει: ΑΕφμ. (1965) 146 και σημ. 6, *Franke*, Chiron 6 (1976) 159 κ.ε. *D. Kienast*, Augustus, 193, σημ. 93 και 375 κ.ε. και *H. Jucker*, Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen: Mus Helv 39 (1982), σ.82 και σημ. 2 με βιβλιογραφία.

8. *J.M. Carter*, The Battle of Actium. The Rise and Triumph of Augustus Caesar, London 1970, 215–227 και 248–257: Βλ. και *D. Stockton–J.M. Carter*, The Battle of Actium: Cl Rev 23 (1973), 56–58, *D. Kienast*, Augustus, ό.π., 353.

Το ύψωμα, βόρεια από το χωριό Σμυρτούλα, ταυτίζεται με το λόφο, όπου ο Οκταβιανός εγκατέστησε το στρατηγείο του πριν τη ναυμαχία⁹. Το λόφο αφιέρωσε στον Απόλλωνα μετά τη νίκη (Στραβ. 7.7.6) «τὸ δ' ἐν τῷ ὑπερκειμένῳ τοῦ ἄλλους ἱερῷ λόφῳ τοῦ Ἀπόλλωνος» και κατασκεύασε το «μνημείο νίκης» που κόσμησε με τα λάφυρα, τα έμβολα των εχθρικών πλοίων, άγαλμα του Απόλλωνα και άλλα αφιερώματα (Δίων Κάσσιος 51.1.3, Σουητ. *Aug.* 96.2).

Τα λείψανα του μνημείου είναι ορατά κυρίως στη νότια μακρά πλευρά, όπου παρατηρούνται αγκυρόσχημα λαξεύματα¹⁰ (πιν. 2).

Στον ίδιο λόφο στις ανασκαφές του 1913 βρέθηκε το μεγαλύτερο μέρος της αναθηματικής επιγραφής, την οποία ο Οκταβιανός ανάρτησε στο μνημείο το 29 π.Χ. προς τιμή του Ποσειδώνα και του Ἄρη¹¹.

Οι τελευταίες συμπληρώσεις της επιγραφής που προτείνονται από τους James Oliver¹² και J. Carter¹³ είναι οι εξής:

A. Oliver.

²⁰ ²⁴ ¹ ²
Nep]TVNO [-et · Mo]R] [i · Imp · Coesa]R + DIV[i · luli ·]F + VICT[oriam ·
²³ ¹¹ ¹² ¹⁴ ¹⁵ ¹⁸ ¹⁹ ¹³ ¹⁰
con]SEC[utus bell]O + Q[VOD + PRO[-re · pu]BLIC[us ·]GES[is]IT + IN + HAC + REGI[ON]
⁴ ³ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹
cons]VL[-quintum · i]MPERAT[or · se]PTIM[us]M + PAC[is] · PART[is] + TERRA[-
²¹ ²² ²⁵ ¹⁶
marique · c]ASTRA[-ex ·]QVIBU[s · egr]ESSV[s · est · spoli]IS[-
¹⁷
ornat]A + [dedicavit

9. Δίων Κάσσιος 50.1.2.3: «ἐπὶ μετεώρου ὄθεν ἐπὶ πάντα ὁμοίως τῆς τε ἔξω τῆς πρὸς Πάξοις θαλάσσης καὶ τῆς ἔσω τῆς Ἀμβρακικῆς τῆς ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν, ἐν ᾧ οἱ λιμένες πρὸς τῇ Νικόπολει εἰσὶν, ἄποπτόν ἐστιν, ἰδρύθη». Σχετικά *Αλ. Φιλαδελφεία*, Ανασκαφαὶ Νικοπόλεως: ΑΕφμ. (1913), 235, του ἰδίου, Πρακτ. (1913) 86–87 και *J. Gagé*, *Actiaca: Mélanges d' Archéologie et d' Histoire* 53 (1936), 53–54 (στο εἶδος *Gagé*, *Actiaca*), *J.H. Oliver*, *Octavian's Inscription at Nicopolis: A J Ph* (1969), 178.

10. *Φ. Πέσσα*, Ανασκαφὴ ρωμαϊκῆς Νικοπόλεως: Πρακτ. (1974), 81, πιν. 63β και 64α–β. Για το τέμενος του Απόλλωνα βλ. και *Kienast*, ὁ.π., 354 και *H. Jucker*, *Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen: Mus Helv* 39 (1982), 97 κε.

11. Για την επιγραφὴ *Α. Φιλαδελφεία*, Πρακτ. (1913), 83–91, του ἰδίου, ΑΕφμ. (1913), 235, *Κ. Ρωμαίου*, ΑΔελτ. 9 (1924–25), Παρτ. 1–4, *J. Gagé*, *Actiaca*, ὁ.π. 98–100, του ἰδίου ΑΕφμ., 1937 114, *James H. Oliver*, *Octavian's Inscription at Nicopolis: A J Ph* 90 (1969), 178–182, *M. Reinhold*, *The Golden Age of Augustus*, Toronto 1978, 19 και *Marietta Sasel Kos*, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae: Additamenta ad CIL III, Epigrafia e Antichità* 5, (Faenza 1979), 69–70 αρ. 158, η οποία θεωρεῖ ὅτι ὅλες οἱ συμπληρώσεις τῆς επιγραφῆς δεν στηρίζονται σε ισχυρά επιχειρήματα. Βλ. και *Kienast*, ὁ.π., 200 και σημ. 121.

12. *James Oliver*, *Octavian's Inscription at Nicopolis: A J Ph* 90 (1969) 178–182.

13. *J.M. Carter*, *A new fragment of Octavian's Inscription at Nicopolis: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 24 (1977), 227–230.

B. Carter

²⁰ ²⁴ ¹ ²
 Nep]TVNO[-et·Ma]RT[i·Imp·Caesa]R + DIV[i·Iuli·]F + VICT[oriam·
²⁶ ¹¹ ¹² ¹⁴ ¹⁵
 ma]RT[imam·consecutus·bell]O + QVOD + PRO[-re·pu]BLIC[a]
¹⁸ ¹⁹ ¹³ ¹⁰ ²¹ ²²
 + GES[ti]T + IN + HAC + REG[ion[e·c]ASTRA[-ex·]QVIBV[s·ad·hostem·
²³ ²⁵ ¹⁶ ¹⁷
 in]SEQ[uiendum·egr]ESSV[s·est·spoli]IS[-ornat]A + [dedicavit·
⁴ ³ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹
 cons]VL[-quinctum·i]MPERAT[or·se]PTIMVM + PACE[-]PARTA + TERRA[-marique

Ο Carter¹⁴ μάλιστα υποθέτει ότι η επιγραφή πρέπει να ήταν αναρτημένη στη ζωφόρο της στοάς που υπήρχε στον ιερό λόφο, όπως έδειξαν οι ανασκαφές του 1974 με την αποκάλυψη μεγάλου τμήματος του στυλοβάτη της. Η επιγραφή επιβεβαιώνει επίσης τη μαρτυρία του Σουητωνίου (Aug. 18.9) ότι δηλαδή τα λάφυρα αφιερώθηκαν στον Ποσειδώνα και τον Άρη. Στηριζόμενος μάλιστα στη μαρτυρία του Σουητωνίου ο Φιλαδελφεύς¹⁵ απόδωσε αρχιτεκτονικά μέλη κορινθιακού ρυθμού, που υπήρχαν στο ύψωμα «Μιχαλίτσι», σε ναό αφιερωμένο στον Ποσειδώνα και τον Άρη.

Την άποψη αυτή ως γνωστόν δεν δέχτηκε ο Ρωμαίος¹⁶, ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρει ότι ο Οκταβιανός σύμφωνα με τον Στράβωνα (7.7.6) και τον Δίωνα-Κάσσιο (51.2.3) έστησε στον ιερό λόφο κρηπίδωμα και όχι ναό και ότι αυτό αφιέρωσε στον Απόλλωνα¹⁷. Πιστεύει μάλιστα ότι αν μετά τον Αύγουστο οι Νικοπολίτες ή κάποιος από τους αυτοκράτορες έκτισε εδώ ναό, αυτός θα καταλάμβανε μέρος από το κρηπίδωμα.

Τέλος ο J. Gagé¹⁸ με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα λίγα ανασκαφικά ευρήματα υποθέτει ότι το μνημείο του Αυγούστου παρουσιάζει ένα σύνθετο αρχιτεκτονικό σχήμα, μετάβαση δηλαδή από το μνημειακό τρόπαιο στο τέμενος, δηλαδή τον ιερό χώρο που κατοικούσε η θεότητα. Ο Δίων Κάσσιος (51.19.2) άλλωστε αναφέρει ότι και στη Ρώμη ο Αύγουστος κόσμησε «τὴν κρηπίδα τοῦ Ἰουλιεῖου ἡρώου» με τα ἐμβόλα των εχθρικών πλοίων. Είναι φυσικό τα επιδεικτικά λάφυρα του θριάμβου να μη κρύβονταν σε εσωτερικό

14. Carter, ό.π., 227 και σημ. 3.

15. Πρακτ. (1913), 83–91, εικ. 3–4, του ίδιου, ΑΕφημ. (1913), 235.

16. ΑΔελτ. 9 (1924–25), Παραρτ. σ. 1–4.

17. Με την άποψη του Στράβωνα 7.7.6 ότι κύριος θεός του ιερού λόφου ήταν ο Απόλλων συμφωνεί τελευταία και ο H. Jucker, *Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen*: *MusHelv* 39 (1982), 100.

18. Gagé, *Actiaca* 53 (1936), 57–8 και G.Ch. Picard, *Les trophées romains*, Paris 1957, 254 κτ.

χώρο¹⁹.

Παρά τη σύγχυση των πηγών και την έλλειψη επαρκών αρχαιολογικών δεδομένων προκύπτει κυρίως από τον Δίωνα Κάσσιο ότι στον ιερό λόφο υπήρχε κρηπίδωμα για την τοποθέτηση των λαφύρων και ιερό τέμενος αφιερωμένο στον Απόλλωνα (Στραβ. 7.7.6), αφού έφερε το «ἔδος τοῦ Θεοῦ». Παράλληλα, όπως ο Σουητώνιος και η αναθηματική επιγραφή μαρτυρούν, στον ιερό λόφο τιμήθηκαν και οι δύο άλλοι συντελεστές της ναυτικής νίκης του Ακτίου, ο Ποσειδών και ο Ἄρης²⁰.

Στο ερώτημα μάλιστα αν υπήρχε κορινθιακός ναός στον ιερό λόφο, όπως δέχονται ορισμένοι ερευνητές²¹ και σε ποιά εποχή ανήκε, η Οικονομίδου²² προσπαθεί να δώσει απάντηση με βάση τις νομισματικές μαρτυρίες. Σε τέσσερα νομίσματα από τη Νικόπολη της εποχής Σεπτιμίου Σευήρου και Πλαυτίλλας χαράχτηκε προς τα τέλη του 2ου και τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. μεγάλος κορινθιακός ναός, μέσα στον οποίο στεγαζόταν το άγαλμα πιθανόν της Ακτιάδας που κρατούσε αγγείο – έπαθλο²³. Η νομισματική αυτή μαρτυρία δικαιώνει την άποψη του Κ. Ρωμαίου²⁴ ότι δηλαδή επί Οκταβίου δεν υπήρχε ναός στον ιερό λόφο, αλλά ιερό υπαίθριο (τέμενος), και ότι αργότερα, πιθανότατα στην εποχή του Σεπτιμίου Σευήρου ανεγέρθηκε ο ναός που απεικονίζεται στα τέσσερα νομίσματα²⁵. Στο εξίσου σημαντικό ερώτημα, σε ποιόν δηλαδή από τους τρεις θεούς, τον Απόλλωνα, τον Ποσειδώνα ή τον Ἄρη, ήταν αφιερωμένος ο ναός, η έρευνα προς το παρόν δεν μπορεί να δώσει απάντηση. Ακόμα και η απεικόνιση της Ακτιάδας μέσα στο ναό, δεν αποτελεί αδιάσειστη απόδειξη, όπως τονίζει η Οικονομίδου, ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος σε αυτή, γιατί οι χαρακτες δεν ήταν πάντοτε απόλυτα ακριβείς στην απόδοση όλων των λεπτομερειών²⁶.

Βέβαιο είναι ότι οι δύο θεοί, δηλαδή ο Ἄκτιος Απόλλων και η Ακτιάς, λατρεύτηκαν στη Νικόπολη και η λατρεία τους μεταφέρθηκε από τη γειτονική ακαρνανική πόλη Ανακτόριο²⁷. Το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα ήταν γνωστό ή-

19. Βλ. σχετικά Κ. Ρωμαίου, ΑΔελτ. 9 (1924–25), Παραρτ. 3.

20. Για τους θεούς του Ακτίου βλ. Gagé, ό.π., 58 κε.

21. Αλ. Φιλαδέλφεια, Πρακτ. (1913), 83–91 και ΑΕφμ. (1913), 235, RE, Nikopolis, στ. 515.

22. Οικονομίδου, Νομισματοκοπία, 56–58.

23. Για τα νομίσματα Οικονομίδου, Νομισματοκοπία, 56, 57, 102, πίν. 27 αρ. 20 και σ. 128, πίν. 42 αρ. 176 α,β.

24. Βλ. παραπάνω, σημ. 16.

25. Οικονομίδου, ό.π., 57.

26. Οικονομίδου, ό.π., 57.

27. Για την ακαρνανική λατρεία του Ακτίου Απόλλωνα και της Ακτιάδας Eug. Oberhummer, Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum, München 1887 (στο εξής Oberhummer, Akarnanien), 28 κε., 287–8, 299–300, L.R. Farnell, The Cults of the Greek States, IV, Oxford 1907 (στο εξής Farnell, Cults), 145 κ.ε., Ch. Habicht, Eine Urkunde des Akarnanischen Bundes: Hermes 85 (1957) 98 κε. Σχετικά βλ. και Er. Kirsten–W. Kraiker, Griechenlandkunde, Heidelberg 1967, 752, Θ. Σαρκάκη, Ἄκτια τα εν Νικοπόλει:

δη στον Θουκυδίδη (Ι. 29.3), αλλά οι ρίζες της λατρείας πρέπει να ανάγονται στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., όταν οι Κορίνθιοι ίδρυσαν το Ανακτόριο²⁸, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τους αρχαϊκούς κούρους του α' μισού του 6ου αι. π.Χ. που ανήκαν στον αρχαίο ναό και αποκάλυψαν οι Γαλλικές ανασκαφές²⁹. Επίσης ο Απολλώνιος ο Ρόδιος στα Αργοναυτικά (Ι. 402–404) αναφέρει βωμό με βότσαλα για τον Ἀκτιο Απόλλωνα³⁰. Την τοπογραφία του ιερού δίδει ο Στράβων (10.2.1.7 και 7.7.6)³¹. Το ιερό αυτό που αρχικά ανήκε στο Ανακτόριο, γύρω στα 216 π.Χ. μεταβλήθηκε σε ομοσπονδιακό ιερό των Ακαρνάνων και το κύριο θρησκευτικό τους κέντρο³². Το ναό αυτόν του Ακτίου Απόλλωνα ο Οκταβιανός εμεγέθυσε, όπως αναφέρει σχετικό χωρίο του Σουητωνίου (*Aug.* 18.2. *Et ampliatio vetere Apollinis templo*).

Για τη σπουδαιότητα της λατρείας του Ακτίου Απόλλωνα εκτός από τις φιλολογικές μαρτυρίες μιλούν οι επιγραφές³³ και τα ασημένια νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. του Ανακτορίου³⁴. Στα νομίσματα αυτά απαντούν επιγραφές ΑΚΤΙΟ, ΑΚΤΙΟΥ, ΑΚΤΙΑΣ που αναφέρονται στον Ἀκτιο Απόλλωνα και τους αγώνες που διεξάγονταν προς τιμή του από τον 4ο αι. π.Χ. στο Ανακτόριο³⁵. Τους τοπικούς αγώνες των Ακαρνάνων ο Αύγουστος αναδιοργάνωσε³⁶ επιδιώ-

ΑΕφμ. (1965) 145–6, *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 26 κε., *M. Murray*. The Coastal sites of Western Akarnania, A topographical Survey, London 1982, 266 και 273 σημ. 1.

28. Για τον κορινθιακό αποικισμό βλ. *E. Will*, *Korinthiaka*, Paris 1955, 517 κε., *A.J. Graham*, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964, 118 κε. Βλ. και *J.B. Salmon*, *Wealthy Corinth*, Oxford 1984, 209 κε.

29. Σχετικά *M. Collignon*, *Torses archaïques en marbre provenant d' Actium*: *Gazette archéologique* 11 (1886), 235–243, *Oberhammer*, *Akarnanien*, 287–9, 299–300, *Gagé*, *Actiaca*, 45 και σημ. 3 και για την τοπογραφία του ιερού *M. Murray*, ό.π., 266–271. Για τους κούρους που χρονολογούνται στο α' μισό του 6ου π.Χ. αι. βλ. *Chr. Habicht*, *Eine Urkunde des Akarnanischen Bundes*: *Hermes* 85 (1957), 100 και σημ. 1 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και *E. Buschor*, *Frühgriechische Jünglinge*, 1950, σ. 43 κ.έ. και 45–48, ο οποίος τους θεωρεί κορινθιακού εργαστηρίου.

30. Βλ. και *Dorothy Burr Thompson*, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience*, Oxford 1973, σ. 72 σημ. 9.

31. Βλ. και *M. Murray*, ό.π., 266–271 με την παλαιότερη βιβλιογραφία και *Kienast*: *Augustus*, 376 και σημ. 36, ο οποίος υποθέτει ότι τα πλοία που αφιέρωσε ο Οκταβιανός μετά τη νίκη εικονίζονται στο ανάγλυφο από τη Βουδαπέστη. Για το ανάγλυφο βλ. *H. Prückner*, *Forschungen und Funde*, *Festschrift B. Neutsch*, Innsbruck 1980, 357 κε.

32. Σχετικά *Habicht*: *Hermes* 85 (1957) 98.

33. *G. Klaffenbach*, *I G IX*, I, II (1957), 2–3.

34. *F. Imhoof-Blumer*, *Die Münzen Akarnaniens*, Wien 1878, 58–63, *B. Head*, *BMC, Corinth, Colonies of Corinth, etc.*, 115. Σχετικά και *Οικονομίδου*, *Νομισματοκοπία*, 26.

35. Για τη σχετική βιβλιογραφία των παλαιών Ακτίων *Θ. Σαδικάκη*, ΑΕφμ. (1965), 146 και σημ. 1–5.

36. Από τη μέχρι τώρα κατάσταση των πηγών δεν μπορεί να οριστεί ακριβώς ο χρόνος ίδρυσης των νέων Ακτίων, που πάντως αναδιοργανώθηκαν μεταξύ του 30 και 27 π.Χ. Για τα Νέα Ἀκτια *Θ. Σαδικάκη*, ΑΕφμ. (1965), 147 κε. και *Rudolf Rieks*, *Sebasta und Aktia*: *Hermes* 98 (1970), 96–116 και *Kienast*, *Augustus*, ό.π., 376, και για το στεφάνι των αθλητών που απεικονίζεται στα νομίσματα της Νικόπολης *Οικονομίδου*, *Νομισματοκοπία*, 42–43.

κοντας να διαιωνίσει την κοσμοϊστορική νίκη του Ακτίου και να τιμήσει τον Ἀκτιο Απόλλωνα για τη βοήθεια που του πρόσφερε (Στραβ. 7.7.6, Σουητ. *Aug.* 18.2, Δίων Κάσσιος 51.1.2.). Με την αναδιοργάνωση των Ακτίων πρέπει να συνδέσουμε και την απεικόνιση στην πίσω πλευρά στα «αυτόνομα» γυναικείας καθιστής μορφής, που κρατάει με το αριστερό δάδα και με το δεξιό αγγείο – έπαθλο. Πρόκειται πιθανόν για την προσωποποίηση της θεάς των Ακτίων, της Ακτιάδας³⁷. Με τον ίδιο σχεδόν τρόπο η Ακτιάς εικονίζεται σε κοπές της Φαυστεινίας Α³⁸ και σε νόμισμα του Καρακάλλα³⁹, ενώ σε νομίσματα της εποχής Γέτα⁴⁰ και Φιλίππου Α⁴¹ φέρει σκήπτρο.

Στη μεγάλη λατρεία που γνώρισε ο Ἀκτιος Απόλλων στη Νικόπολη, πρέπει να οφείλεται η παρουσία του στα νομίσματα από την αρχή μέχρι το τέλος της λειτουργίας του εργαστηρίου της πόλης. Ο θεός παριστάνεται γυμνός, όρθιος συνήθως επάνω σε βάση με τόξο στο αριστερό χέρι και δάδα ή κλάδο ή Νίκη στο δεξιό⁴² (πιν. 3α), ενώ η απεικόνισή του στα ρωμαϊκά είναι διαφορετική ως κιθαρωδός με ποδήρη χιτώνα⁴³, μία ακόμα μαρτυρία για τον ελληνικό χαρακτήρα της πόλης⁴⁴. Ο Ἀκτιος Απόλλων που έχει χαραχτεί στα πρώτα νομίσματα της πόλης που κόπηκαν αμέσως μετά το 28 π.Χ. φαίνεται να αντιγράφει αρχαϊκό γλυπτό ή τουλάχιστον να δείχνει την πρόθεση του χαρακτή να απεικονίσει ένα αρχαϊκό πρότυπο⁴⁵. Με μικρές παραλλαγές ο θεός απεικονίζεται σε νομίσματα της εποχής της Ιουλίας Δόμνας⁴⁶ και του Καρακάλλα⁴⁷, του Φιλίππου Β⁴⁸, του Γαλλιηνού και της Σολωνείνας⁴⁹.

Σε όλες αυτές τις κοπές διαφαίνεται επίσης η τάση των χαρακτών να αναπαραστήσουν ένα αρχαϊκό άγαλμα του Απόλλωνα⁵⁰. Ίσως αυτό του Ακτίου

37. *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 41 και σημ. 1, σ. 65–67, πιν. 2 αρ. 18–26, πιν. 3 αρ. 28–51, πιν. 4 αρ. 52–61. Βλ. της ίδιας, *LIMC I*, München 1981, 41.

38. *Οικονομίδου*, ό.π., 41, 94, πιν. 21 αρ. 33α, β, γ.

39. *Οικονομίδου*, ό.π., 113, πιν. 33 αρ. 41.

40. *Οικονομίδου*, ό.π., 133, πιν. 44 αρ. 24α, β.

41. *Οικονομίδου*, ό.π., 144, πιν. 51, αρ. 14.

42. *Οικονομίδου*, ό.π., 46.

43. Για τα ρωμαϊκά νομίσματα *H. Mattingly*–*E. Sydenham*, *RIC I*, πιν. III αρ. 38 και 41, *H. Mattingly*, *BMC I*, *Augustus to Vitellius*, (1923), πιν. 3 αρ. 15 πιν. 11 αρ. 7–9. Επίσης *Konrad Kraft*, *Zur Münzprägung des Augustus*, Wiesbaden 1969, 211–14 σχετικά με ορισμένες κοπές, που έχουν σχέση με τον Απόλλωνα και τη Νικόπολη.

44. *Οικονομίδου*, ό.π., 46.

45. Για το νόμισμα βλ. *Οικονομίδου*, ό.π., 46 και 63, πιν. 1 αρ. 1β, η οποία συνδέει την παράσταση του Ακτίου Απόλλωνα με τον Απόλλωνα που απεικονίζεται σε χάλκινο νόμισμα της Νύσης (Καρίας), της εποχής της Φαυστεινίας Β'. Για το νόμισμα αυτό ο *L. Lacroix*, στο *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques*, Liège 1949, 64 πιν. 11 αρ. 14, αναφέρει ότι αναπαριστάνει αρχαϊκό άγαλμα του Απόλλωνα.

46. *Οικονομίδου*, ό.π., 46, 106, πιν. 29 αρ. 47–49.

47. *Οικονομίδου*, ό.π., 46, 117, 119, 120, πιν. 36 αρ. 73–74 και πιν. 37 αρ. 90α, 97.

48. *Οικονομίδου*, ό.π., 47, 149, πιν. 54, αρ. 45.

49. *Οικονομίδου*, ό.π., 47, 160, 164–5, πιν. 61 αρ. 49, και πιν. 63 αρ. 87–88.

50. *Οικονομίδου*, ό.π., 47.

Απόλλωνα που λατρευόταν από τους αρχαϊκούς χρόνους στο γειτονικό Ανακτόριο⁵¹.

Σχετικά όμως με το λατρευτικό επίθετο που πρέπει να αποδοθεί στον νομισματικό αυτόν τύπο του Απόλλωνα οι γνώμες των ερευνητών δίστανται. Συγκεκριμένα ο Franke⁵² υποστήριξε ότι εικονίζει το λατρευτικό άγαλμα του Απόλλωνα Λευκαδίου και όχι του Ακτίου, όπως είχε γίνει δεκτό από άλλους ερευνητές⁵³. Την άποψή του στηρίζει κυρίως στην απεικόνιση του θεού σε μοναδικό χάλκινο νόμισμα από τη Νικόπολη της εποχής του Τραϊανού, που φέρει την επιγραφή ΛΕΥΚΑΤΗΣ ΑΠΟΛΛΩΝ⁵⁴. Ο θεός παριστάνεται πάνω σε στρογγυλή βάση με έλικες, γυμνός, με την κεφαλή στραμμένη προς τα αριστερά, τα μαλλιά δεμένα σε κρωβύλο και φαρέτρα στον ώμο. Στο αριστερό κατεβασμένο χέρι κρατάει τόξο και στο δεξιό δάδα (πιν. 3β). Ο Franke⁵⁵ δέχεται επίσης ότι η λατρεία του Λευκαδίου Απόλλωνα δεν εκτοπίστηκε ούτε αφομοιώθηκε από τη λατρεία του Ακτίου, όπως είχε υποστηριχτεί⁵⁶, αλλά μεταφέρθηκε στη Νικόπολη, όπου επέζησε επί μακρό, πράγμα που αποδειχνει η απεικόνιση του λατρευτικού αγάλματος του θεού στα νομίσματα της πόλης.

Στην άποψη αυτή προβάλλει το εύλογο ερώτημα, γιατί οι Νικοπολίτες προτίμησαν να απεικονίσουν στα νομίσματά τους τον Λευκάδιο Απόλλωνα αντί του Ακτίου, του θεού δηλαδή που κατεξοχήν λάτρευαν; Ο Sutherland⁵⁷ στηριζόμενος στο χωρίο του Οβιδίου (*Heroides XV*, 165–6), δέχεται ως πιθανή τη συνταύτιση των δύο λατρειών, του Ακτίου δηλαδή και του Λευκαδίου Απόλλωνα. Μετά την παραπάνω διαπίστωση πρέπει να θεωρείται πιθανή και κάποια σύγχυση στην απόδοση των λατρευτικών αγαλμάτων τους.

Ωστόσο δεχόμαστε ότι και ο Λευκάδιος Απόλλων πρέπει να είχε σημαντική λατρεία στη Νικόπολη, όπως προκύπτει από το νόμισμα του Τραϊανού με την επιγραφή ΑΠΟΛΛΩΝ ΛΕΥΚΑΤΗΣ⁵⁸ και από τις φιλολογικές μαρτυρίες που συνδέουν τον Λευκάδιο με τη ναυμαχία του Ακτίου (Προπέρτιος 3.11.69: *Leucadius versas acies memorabit Apollo*). Άλλωστε η απεικόνιση του θεού στα νομίσματα της Νικόπολης είναι δικαιολογημένη, γιατί ο Λευκάτης

51. Βλ. παραπάνω σημ. 27.

52. P. R. Franke, *Apollo Leucacius und Octavianus*: Chiron 6 (1976), 159, 163.

53. Σχετικά *Οικονομίδου*, *Νομισματοκοπία*, 46.

54. Για το νόμισμα F. Jmhoof–Blumer, *Monnaies Grecques*, Paris–Leipzig 1883, 141, *Οικονομίδου*, ό.π., 47 και 80, πίν. 13, αρ. 21 και Franke: Chiron 6 (1976), 160 σημ. 10 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

55. P. R. Franke, ό.π., σ. 162.

56. K. Kraft, *Zur Münzprägung des Augustus*, Sitzungsber. der Wiss. Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe–Universität Frankfurt/Main, Band 7 (1968) Nr. 5, 216 και Gagé, *Actiaca*, 44 κε.

57. C. H. V. Sutherland, *Octavian's Gold and Silver Coinage from C. 32 to 27 B.C.*: Quaderni Ticinesi 5 (1976), 151. Σχετικά βλ. Gagé, *Actiaca*, 48. Πρβλ. H. Bornecque, *Ovide, Héroïdes*, Budé, Paris 1965, 97 και The Loeb Classical Library, *Ovidi Nasonis Heroides*, 192–3, οι οποίοι αποδίδουν τα επίθετα *Actiacum* και *Leucadium* στο *aequor*.

58. Βλ. παραπάνω σημ. 54.

Απόλλων λατρευόταν στη Λευκάδα⁵⁹, που συνοικίστηκε στη Νικόπολη.

Ο Απόλλων λατρεύτηκε πιθανότατα και ως Αγνιεύς⁶⁰, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από δύο μαρμάρινα θραύσματα βαιτύλων που βρέθηκαν στη Νικόπολη⁶¹. Ο ένας που διασώζεται με αριθμό ευρετηρίου Μουσείου Νικόπολης 865 και είναι αδημοσίευτος (πιν. 4), έχει ύψος 0,44 μ. και διάμετρο βάσης 0,11 μ. Ο κώνος, του οποίου λείπει η κορυφή, καταλήγει σε μια βάση πλατύτερη με δύο σπείρες και αποφυγή. Η ανωμαλία της βάσης (πιν. 5) δείχνει ότι έχει αποσπαστεί από κάποιο βάθρο. Ο βαιτύλος δηλαδή της Νικόπολης συνδέεται με τη συνηθισμένη απεικόνιση του συμβόλου του Απόλλωνα, γνωστή από τα νομίσματα Ηπειρωτικών πόλεων⁶², τους σφραγισμένους κεράμους της Αμβρακίας⁶³ (πιν. 6) και τον λίθινο βαιτύλο της Απολλωνίας⁶⁴ (πιν. 7).

Η λατρεία του Απόλλωνα Αγνιέα μεταφέρθηκε στη Νικόπολη ή από τη γειτονική Αμβρακία κατά το συνοικισμό της πόλης ή πιθανόν από την Απολλωνία και οφείλεται στον Αύγουστο. Είναι γνωστό ότι ο Οκταβιανός γνώρισε τη λατρεία αυτή στις πόλεις της βορειοδυτικής Ελλάδας και κυρίως στην Απολλωνία, όπου διέμεινε πολύ χρόνο. Επειδή η πόλη αυτή είχε συνδεθεί με ορισμένα σημαντικά γεγονότα της ζωής του Οκταβιανού, είναι φυσικό, όπως παρατηρεί η Picard – Schmitter⁶⁵ να υιοθέτησε το σύμβολο της πόλης, που ήταν ο βαιτύλος του Απόλλωνα, του θεού δηλαδή με τον οποίον επέλεξε να

59. Για τη λατρεία του Λευκάτη Απόλλωνα στη Λευκάδα (Θουκ. 39.4.2 και Στραβ. 10.9) βλ. σχετικά Oberhummer, Akarnanien, 223 κε., 254, K. Kraft, ό.π. 216, P. R. Franke, ό.π., 162 σημ. 22, H. Prückner, Das Budapester Aktium – Relief, Forschungen und Funde: Festschrift Bernhard Neutsch. (Innsbruck 1980), 360.

60. Για τη λατρεία του Αγνιέα γενικά Reisch, RE I, λ. Agyieus, στ. 909–913, A. B. Cook, Zeus II, I, Cambridge 1925, 163 κε., M. Nilsson, GGrRI 3, σ. 203, 533, 544, 551, 562 κε. και E. B. Balestrazzi, LIMC III, 1984, 327 κε.

61. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Νικόπολης 762 και 865. Το με αριθμό 762 δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε. Η λέξη βαιτύλος είναι άγνωστης ετυμολογίας; P. Chantraine, Dictionnaire Étymologique de la langue grecque. Histoire des Mots, Paris 1968, λ. βαιτύλος. Πρβλ. G. Zunth, Baitylos and Bethel: Classica et Media evalia 8 (1946) 169–219, ο οποίος θεωρεί τον όρο θρησκευτικό, μεσογειακό, ισοδύναμο με τον σημιτικό όρο bethel που σημαίνει «οίκος Θεού» και προσθέτει ότι χρησιμοποιήθηκε αρχικά την ελληνιστική εποχή για διάφορα ιερά αντικείμενα. Σχετικά και D. B. Thompson, Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, 1973, 62–63.

62. Για τα νομίσματα της Αμβρακίας που φέρουν βαιτύλο βλ. B. V. Head, Corinth, Colonies of Corinth, London 1889 (Bologna 1963), 104 κε. (στο εξής Head, Corinth), P. Gardner, BMC, Thessaly to Aetolia, 94, P. R. Franke, Die antiken Münzen von Epirus, Wiesbaden 1961 (στο εξής Franke, AME), 324 κε. Σχετικά με τα νομίσματα της Απολλωνίας, Ωρικού και Αμαντίας, P. Gardner, BMC, ό.π., 56, 59, 61, 99, H. Ceka, Questions de Numismatique Illyrienne, Tirana 1972, 129–130. Για τη λατρεία του Απόλλωνα Αγνιέα στην Ήπειρο βλ. Χρ. Τζουβάρα – Σούλη, Δωδώνη II, Ιωάννινα 1984, 427–442, πίν. 1–14.

63. Franke, AME 312 αρ. 7, 8, πιν. 61, 5, 8, I. Βοκοτοπούλου, ΑΔελτ. 22 (1969), Β2, 342, πίν. 247α.

64. Για τους λίθινους βαιτύλους της Απολλωνίας A. Kahn, Apollonia: Archaeology 14 (1961) 162, M. Korkuti, Shquiperia Arkeologjike, Tirane 1971, 13, αρ. 66, 68, πιν. 66 και 68, P. R. Franke, Antike Welt 14 (1983), Sondernummer, 41, 54, εικ. 83, 102.

65. M. Th. Picard – Schmitter, Betyles Hellénistiques: Monuments et Mémoires 57 (1971), 76 κε.

ταυτιστεί⁶⁶. Η προτίμησή του αυτή είναι φανερή και από το γεγονός ότι στον Παλατίνο λόφο της Ρώμης αφιέρωσε ναό στον Απόλλωνα⁶⁷ και τον διακόσμησε με τα σύμβολα του θεού, μεταξύ των οποίων και ο βαίτυλος, ο οποίος έγινε προσφιλές θέμα στη ρωμαϊκή τέχνη των αυτοκρατορικών χρόνων⁶⁸.

Η λατρεία του Αγυιέα στη Νικόπολη πρέπει να συνδέεται με τον Άκτιο Απόλλωνα. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί η παρατήρηση του H. Kùthmann⁶⁹ ότι ο Άκτιος Απόλλων που εικονίζεται στους ασημένιους στατήρες και ημιστάτηρες του Κοινού των Ακαρνάνων (300 – 167 π.Χ.) στηρίζει τον αγκώνα του αριστερού χεριού στον κίονα, που ερμηνεύει ως βαίτυλο του Αγυιέα⁷⁰ (πίν. 8α). Γι αυτό θεωρεί απαραίτητη τη σύνδεση στα νομίσματα αυτά του Απόλλωνα Ακτίου – Δελφινίου – Αγυιέα, αναλογικά με τα νομίσματα των Μεγάρων, όπου παρατηρείται συγκερασμός του Απόλλωνα Αγυιέα και Δελφινίου⁷¹. Και καταλήγει⁷² ότι ο βαίτυλος του Αγυιέα πρέπει να κοσμεί τον οπισθότυπο των ρωμαϊκών κοπών από το Lugdunum (Lyon) (πίν. 8β) και να συμβολίζει το θεό που βοήθησε τον Οκταβιανό στη ναυμαχία του Ακτίου. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και το δελφίνι που εικονίζεται και ολοκληρώνει την παραπάνω σύνδεση Αγυιέα – Δελφινίου.

Ωστόσο στα νομίσματα της Νικόπολης, όσο ξέρομε, δεν απεικονίζεται το έμβλημα του Αγυιέα.

Μία άλλη σημαντική λατρεία στη Νικόπολη είναι του Ποσειδώνα, που οφείλεται στη σύνδεσή του με τη ναυτική νίκη του Ακτίου⁷³. Για τη λατρεία αυτή μας πληροφορούν οι φιλολογικές μαρτυρίες (Σουητ. *Aug.* 18.3) και η αναθηματική επιγραφή⁷⁴, σύμφωνα με την οποία ο Οκταβιανός αφιέρωσε τα λάφυρα

66. Για τη σχέση του Οκταβιανού με τον Απόλλωνα από την εποχή που έζησε στην Απολλωνία βλ. και D. Kienast, *Augustus*, ό.π., 193 και σημ. 91 με βιβλιογραφία σχετικά με τον προστάτη θεό του Οκταβιανού.

67. Για το ναό M. Th. Picard–Schmitter, ό.π., 77 με την παλαιότερη βιβλιογραφία και για τη διακόσμηση του ναού G. Carettoni, *Terracotte "Campana" dallo scavo del Tempio di Apollo Palatino: RendPontAcc* 44 (1971/72), 123 κε., του ίδιου, *Nuova Serie di Grandi Lastre Fittili "Campana"*: Bd A Ser V. τ. 58 (1972), I, 75 – 78.

68. Για τη δημοτικότητα του Αγυιέα – Κίονα στην τέχνη των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων βλ. και E. Simon, *Apollo in Rom: JdI* 93 (1978) 210 κε.

69. H. Kùthmann, *Actiaca: JbzMusMainz* 4 (1957), 78

70. Για τους στατήρες και ημιστάτηρες των Ακαρνάνων F. Imhoof–Blumer, *Die Münzen Akarnaniens, NumZ* 1878, 27–28, πίν. 1 αρ. 1–3, S N G Cop. *Epirus–Acarnania*, 1943, πίν. 9 αρ. 418–420 και H. Kùthmann, ό.π., πίν. 12, αρ. 8–10, σ. 77.

71. Για τα νομίσματα των Μεγάρων Head, *Historia Numorum*, Oxford 1911 στο εξής (Head, HN²), 393, L. Anson, *Numismata Graeca*, p. V, London 1914, p. V, σ. 15, πίν. III, αρ. 96 και H. Kùthmann, ό.π., 76–77, πίν. 12 αρ. 6.

72. Kùthmann, ό.π., 78. Τα νομίσματα αυτά, που κόπηκαν μετά το 31 π.Χ., απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο διπλή κεφαλή Ιανού, που ερμηνεύεται ως Κάισαρ και Οκταβιανός.

73. Για τους θεούς του Ακτίου Gagé, *Actiaca*, 58 κε.

74. Για την επιγραφή βλ. παραπάνω σημ. 11–13.

από τη νίκη του Ακτίου στον Ποσειδώνα και τον Άρη.

Ο Ποσειδών, όπως και ο Απόλλων, απεικονίστηκε από την αρχή μέχρι το τέλος της λειτουργίας του νομισματοκοπείου της πόλης, αλλά σε σχετικά λίγες σειρές⁷⁵. Στα αυτόνομα⁷⁶ στέκεται γυμνός, κρατώντας τα κυριότερα σύμβολά του δελφίνι και τρίαίνα, ενώ στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται προτομή πυργοστεφής και φτερωτή της πόλης και επιγραφή *CEBACTON KTIΣMA*. Με τα ίδια σύμβολα παριστάνεται στα νομίσματα του Καρακάλλα που φέρουν την επιγραφή [*IEPAC NEKO*] *ΠΟΛΕΩC*⁷⁷, όπως και σε κοπές του Γαλλιηνού⁷⁸ και της Σαλωνείνας⁷⁹.

Αν και ο Ποσειδών λατρεύτηκε σε διάφορες περιοχές της Ηπείρου⁸⁰ και της Αιτωλίας⁸¹, είναι ορθότερο, νομίζω, να θεωρήσουμε ότι η λατρεία του στη Νικόπολη καθιερώθηκε από τον Αύγουστο, άποψη άλλωστε που είχε διατυπώσει παλαιότερα και ο Franke⁸². Απήχηση της λατρείας του και της σύνδεσής του με τον Οκταβιανό και τη νίκη στο Άκτιο έχουμε και στη Ρώμη, όπου τιμάται επίσης με τον Απόλλωνα και τον Άρη⁸³.

Ως τρίτος θεός, συνδεδεμένος με τη νίκη στο Άκτιο ο Άρης έτυχε ανάλογης λατρείας στη Νικόπολη, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις φιλολογικές μαρτυρίες (Σουητ. *Aug. 18.3*) και την αναθηματική επιγραφή⁸⁴. Αντίθετα η απεικόνισή του σε νομίσματα περιορίζεται σε ένα μόνο της εποχής του Γαλλιηνού, όπου ο θεός κρατά δόρυ⁸⁵.

Από τους θεούς, που δεν έχουν σχέση με τη νίκη στο Άκτιο, ο συχνότερα απεικονιζόμενος στα νομίσματα της Νικόπολης είναι ο Ασκληπιός⁸⁶. Ο θεός εικονίζεται συνήθως όρθιος, ημίγυμνος, αναπαυόμενος σε ράβδο, που κρατά με το δεξιό ή το αριστερό χέρι, γύρω από την οποία τυλίγεται φίδι, ενώ το άλλο χέρι στηρίζει στη μέση του. Με τον τρόπο αυτό παριστάνεται σε νομί-

75. *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 47.

76. *Οικονομίδου*, ό.π., 64 πίν. 1 αρ. 10.

77. *Οικονομίδου*, ό.π., 118, πίν. 36 αρ. 81.

78. *Οικονομίδου*, ό.π., 155, 158-9, πίν. 58, αρ. 2β-3, πίν. 59 αρ. 28β-30, πίν. 60 αρ. 39-40.

79. *Οικονομίδου*, ό.π., 165, πίν. 64 αρ. 95.

80. Για τη λατρεία του Ποσειδώνα στην Ήπειρο *Franke*, *AME*, 22 σημ. 52 και 290-4, *N.G.L. Hammond*, *Epirus*, Oxford 1967 (στο εξής *Hammond*, *Epirus*), 41 κε., 735, 738, *Σ. Δάκαρη*, *Επιτύμβιος στήλη ή περί δρυολατρείας*, *Χαριστήριον εις Α. Ορλάνδον*, Δ', Αθήναι 1967-68, 394 κε. και *L. Ugolini*, *L' Acropoli di Fenice* 1932, 92 και 147-148.

81. Για τη λατρεία του στην Αιτωλία *W.J. Woodhouse*, *Aetolia*, Oxford 1897, 313, *Κ. Στεργιόπουλου*, *Η αρχαία Αιτωλία*, Αθήναι 1939, 110 και 115.

82. *Franke*, *AME* σ. 293 και για τη σχέση του Οκταβιανού με τον Ποσειδώνα βλ. *C.H.V. Sutherland*, *Octavian's Gold and Silver Coinage from c.32 to 27 B.C.: Quaderno Ticinesi* (1976), 150 κε.

83. *Gagé*, *Actiaca*, 58 κε. και *R.M. Ogilvie*, *The Romans and their Gods*, London 1969, 115.

84. Για την επιγραφή βλ. παραπάνω σημ. 11-13.

85. *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία 159, πίν. 60 αρ. 83.

86. *Οικονομίδου*, ό.π., 47-8.

σματα των χρόνων του Αυγούστου⁸⁷, του Τραϊανού⁸⁸, του Αδριανού⁸⁹ (πίν. 10α), του Μάρκου Αυρηλίου⁹⁰, του Σεπτιμίου Σευήρου⁹¹, της Ιουλίας Δόμνας⁹², του Καρακάλλα⁹³ και του Γέτα⁹⁴. Σε νομίσματα της Πλαυτίλλας και του Γορδιανού⁹⁶ ο Ασκληπιός εικονίζεται μέσα σε τετράστυλο ναό, όρθιος με το δεξιό χέρι στη μέση και το αριστερό σε ράβδο, ενώ σε νόμισμα του Τραϊανού⁹⁷ κάθεται σε θρόνο και κρατά σκήπτρο και ράβδο γύρω από την οποία τυλίγεται φίδι.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει νόμισμα του ίδιου αυτοκράτορα με παράσταση του θεού που συνοδεύεται από την επιγραφή ΦΙΝΑΙΟΣ⁹⁸, που όμως πρέπει να αναγνώσουμε ΦΙΝΑΚΟΣ, όπως προτείνει ο Δάκαρης με βάση την επιγραφή από τον Δρυμό της Βόνιτσας⁹⁹. Πρόκειται για μια μαρμαρίνη βάση του Ιου. αι. π.Χ., που βρέθηκε εντοιχισμένη σε παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁰⁰ και φέρει την επιγραφή: «Ἀσκληπιῶ / Φεινάκωι / Δία Νάιον / κατ' ὄνειρ|ον|». Στην ίδια εκκλησία ήταν εντοιχισμένο απότμημα ασβεστολιθικής βάσης με αναθηματική επιγραφή στον Ασκληπιό, του πρώτου μισού του 2ου αι. π.Χ.¹⁰¹, καθώς και θραύσμα μαρμαρίνης στήλης με την επιγραφή |Aes|cula |rio|¹⁰². Ο Μαστροκώστας που δημοσίευσε τις παραπάνω επιγραφές¹⁰³ θεωρεί ότι προέρχονται από Ασκληπιείο, το οποίο δεν έχει ταυτιστεί ή ότι μεταφέρθηκαν από την περιοχή της Νικόπολης, στην οποία υπαγόταν η Ακαρνανία. Είναι γνωστό άλλωστε ότι στη Νικόπολη ο θεός απεικονίζεται σε πολλά νομίσματα και μάλιστα σε ένα από αυτά φέρει το ίδιο επίθετο ΦΕΙΝΑΚΟΣ με την αναθηματική επιγραφή. Για το επίθετο αυτό δεν υπάρχει σχετική μαρτυρία. Κώμη Φεινάκων μνημονεύεται σε δύο επιτύμβιες επιγραφές από τη Ρώμη

87. *Οικονομίδου*, ό.π., 71, 75, πίν. 8, αρ. 48–49β, πίν. 10 αρ. 89.

88. *Οικονομίδου*, ό.π., 79, πίν. 12 αρ. 11α,β.

89. *Οικονομίδου*, ό.π., 83, πίν. 15, αρ. 13β–14.

90. *Οικονομίδου*, ό.π., 96, πίν. 22 αρ. 13.

91. *Οικονομίδου*, ό.π., 102, πίν. 26 αρ. 16.

92. *Οικονομίδου*, ό.π., 103, πίν. 27 αρ. 23.

93. *Οικονομίδου*, ό.π., 121, πίν. 38 αρ. 101.

94. *Οικονομίδου*, ό.π., 130, πίν. 43, αρ. 2 και 133, πίν. 44.

95. *Οικονομίδου*, ό.π., 129, πίν. 43 αρ. 186α.

96. *Οικονομίδου*, ό.π., 142, πίν. 50 αρ. 33.

97. *Οικονομίδου*, ό.π., 78, πίν. 12 αρ. 1.

98. Για το νόμισμα *V. Sallet*, *ZfNum* 7 (1878) 331. αρ. 3, *Οικονομίδου*, ό.π., 48, 79, πίν. 12 αρ. 11α,β, και *R. Evelpidis*, *SNG, Grèce, Collection R. Evelpidis*, Louvain 1975, σ. XLIX αρ. 1801.

99. Σχετικά *Ευθ. Μαστροκώστας*, *AAA* 4 (1971), 190–2.

100. Για τη βασιλική Α από τον Δρυμό Βόνιτσας *Ευθ. Μαστροκώστας*, ό.π., 185 κε., *D. Pallas*, *Monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Roma 1977, 32 και *Αθ. Παλιούρα*, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 1985, σ. 56.

101. Το θραύσμα (ύψ. 0,193, πλάτ. 0,19, πάχ. 0,17 μ.) διασώζει το όνομα και το πατρώνυμο του αναθέτη και την επιγραφή |Ἀσκ|λαπιῶι. Βλ. *Ευθ. Μαστροκώστας*, *AAA* 4 (1971), 191.

102. *Ευθ. Μαστροκώστας*, ό.π., 191.

103. *AAA* 4 (1971), 190–192.

και το Μεδιόλανο¹⁰⁴, που υποθετικά τοποθετείται στη Συρία ή την Ασία. Επίσης στον Στέφανο Βυζάντιο αναφέρεται Φίνειον, τόπος του Πόντου, κτίσμα Φινέως¹⁰⁵.

Τη λατρεία του Ασκληπιού στη Νικόπολη επιβεβαιώνει κυλινδρικός βωμός που βρέθηκε στη βασιλική του Αλκίσιονος και χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση ως προστομιαίο φρέατος:¹⁰⁶ ο βωμός φέρει την επιγραφή ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ (πιν. 9) και χρονολογείται πιθανότατα στον 2ο με 1ο αι. π.Χ. κυρίως από την επιγραφή¹⁰⁷. Το κυμάτιο επίσης της βάσης και του στομίου του μας οδηγεί στην ίδια περίπου χρονολόγηση, διότι παρουσιάζει στενή ομοιότητα με αντίστοιχο σε κυλινδρική βάση του 1ου αι. π.Χ. από την Αθήνα, γνωστή ως του Ανδροβούλου¹⁰⁸. Ο βωμός της Νικόπολης παρουσιάζει ορισμένα προβλήματα σχετικά με τον τόπο προέλευσης: Είναι όμως πολύ πιθανόν να μεταφέρθηκε από την Αμβρακία ή την αντικρυνή Ακαρνανία, περιοχές στις οποίες, όπως θα δούμε, ο Ασκληπιός λατρευόταν. Η λατρεία του στη Νικόπολη θα ήταν σημαντική και θα υπήρχε και Ασκληπιείο, το οποίο όμως δεν έχει εντοπισθεί. Ως πιθανό τόπο ωστόσο μπορούμε να θεωρήσουμε την περιοχή που βρέθηκε ο βωμός. Στην υπόθεση αυτή μας οδηγεί και η ύπαρξη φρέατος, που είναι εύλογο να συνδέσουμε με τη λατρεία του θεού¹⁰⁹.

Είναι γνωστό ότι ο Ασκληπιός λατρεύτηκε σε πολλές περιοχές της βορειοδυτικής Ελλάδας¹¹⁰ και την Κόρινθο, μητρόπολη πολλών Ηπειρωτικών και ακαρνανικών πόλεων, στις οποίες λατρευόταν επίσης ο θεός. Η λατρεία του στην Κόρινθο σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες (Παυσ. 2.4.5) και τα ανασκαφικά δεδομένα διαπιστώνεται από τον 6ο¹¹¹ ή τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι

104. CIG 4. 9770 και 9873. Βλ. και AAA 4 (1971), 191–2.

105. Στέφανος Βυζάντιος, Stephan von Byzanz, *Ethnika*, Graz 1958 (Berlin 1849). λ. Φίνειον.

106. Σχετικά Πρακτ. 1926, σ. 88 και *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 48.

Ο βωμός ύψους 0,595 μ., εξωτ. διαμ. στομίου 0,65 μ. και εσωτ. διαμ. στομίου 0,455 μ. βρίσκεται στο αίθριο του διακονικού της βασιλικής του Αλκίσιονος, πάνω από φρέαρ, και ομοιάζει με τους φρεατόσχημους βωμούς. Για τους φρεατόσχημους βωμούς και τη χθόνια καταγωγή τους βλ. C.G. Yavis, *Greek Altars*, Missouri 1949, 70 κε., 200 κε. και για τη χθόνια λατρεία του Ασκληπιού L.R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Oxford 1921 (1970), 235–238.

107. Το Α με την οριζόντια κεραία τεθλασμένη, το Κ με τα σκέλη κεκλιμένα και βραχέα μας παρέχουν μια χρονολόγηση στον 2ο–1ο π.Χ. αι. ή ακόμη εποχής Αυγούστου. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Cabanes για ορισμένες υποδείξεις σχετικά με τη χρονολόγηση της επιγραφής. Πρβλ. και τις αναθηματικές επιγραφές στον Αύγουστο. Για την εξέλιξη του ελληνικού αλφαβήτου G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen 1957, 41–43.

108. Για τη βάση του ανδριαντοποιού Ανδροβούλου Ντ. Πέππα–Δελμούζου, Υπογραφές Καλλιτεχνών, Στήλη, τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, Αθήνα 1980, 434–439, πίν. 202 β–204, εικ. 1.

109. Για τη λατρεία του Ασκληπιού γενικά και τη σχέση του με τα ύδατα βλ. E.J. Edelstein – L. Edelstein, *Asclepius*, Baltimore 1945, p. II, 108 κε., και 237 σημ. 15 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Σχετικά και J. Schouten, *The Rod and Serpent of Asclepius*, London 1967, 16 κε.

110. Για τη λατρεία του στη ΒΔ Ελλάδα Farnell, ό.π., 243 κε., και RE II, 1664, 35 κε.

111. O.C. Roebuck, *Corinth XIV*, 153 κε., πιστεύει ότι η λατρεία του Ασκληπιού στην Κόρινθο εισήλθε

και τον 4ο αι. μ.Χ.¹¹³. Στην κορινθιακή αποικία Αμβρακία μαρτυρείται Ασκληπιείο (Πολυβ. 21.17 και Λιβ. 38.52) από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., αλλά η λατρεία πρέπει να είναι αρχαιότερη και να προέρχεται από τη μητρόπολη¹¹⁴. Στην Απολλωνία λατρευόταν από τον 4ο τουλάχιστον αι. π.Χ. σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή¹¹⁵ μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια¹¹⁶. Ο θεός λατρεύτηκε επίσης και σε άλλες κορινθιακές αποικίες, όπως το Ανακτόριο¹¹⁷, την Επίδαμνο¹¹⁸, την Κέρκυρα¹¹⁹ ή περιοχές με κορινθιακή επίδραση, όπως το Θέρμο¹²⁰ και το Βουθρωτό, όπου υπήρχε τέμενος του 4ου αι. π.Χ. και θέατρο από το οποίο προέρχονται πολλές αναθηματικές επιγραφές στο θεό¹²¹.

Η γεωγραφική κυρίως διασπορά της λατρείας συνηγορεί για την κορινθιακή προέλευσή της στις περιοχές αυτές της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας και της Κερκύρας. Είναι επίσης πολύ πιθανό η λατρεία του Ασκληπιού να μεταφέρθηκε στη Νικόπολη από τις περιοικίδες πόλεις, όπως η Αμβρακία ή την Ακαρνανία, όπου θα υπήρχε Ασκληπιείο σύμφωνα με τις αναθηματικές επιγραφές από τον Δρυμό Βόνιτσας. Η υπόθεση για την κορινθιακή προέλευση της λατρείας ενισχύεται από την ομοιότητα που παρουσιάζει ο όρθιος τύπος του Ασκληπιού στα νομίσματα της Νικόπολης με αντίστοιχο τύπο του θεού

από την Επίδαμνο και δεν είναι αρχαιότερη του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Ωστόσο ορισμένα αναθήματα στον θεό, που χρονολογούνται στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. συνηγορούν για μια αρχαιότερη λατρεία του. Σχετικά και Ν. Παπαχατζή, Πausanias Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά και Λακωνικά, Αθήνα 1976, σ. 80 και σημ. 1 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

112. Οι περισσότεροι ερευνητές τοποθετούν την αρχή της λατρείας στον 5ο αι. π.Χ. και στη θέση, όπου προϋπήρχε ιερό του Απόλλωνα. Βλ. E.J. Edelstein – L. Edelstein, Asclepius, ό.π., 246 και σημ. 16 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, R. Lisle, The cults of Corinth, Baltimore 1955, 30, 88–89 και σημ. 278–9, J. Schouten, ό.π., 14–15, και Ν. Παπαχατζή, Πausanias Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά και Λακωνικά, 88 σημ. 1.

113. Για τη λατρεία του στα ρωμαϊκά χρόνια Corinth XIV, 155, 159, και R. Lisle, ό.π., 30, 88 και σημ. 285–6.

114. E.J. Edelstein – L. Edelstein, ό.π., 247 και σημ. 30, σ. 373. Βλ. σχετικά και Oberhammer, Akarnanien, 236–7, Hammond, Epirus, 145.

115. Για την επιγραφή, που ήταν χαραγμένη σε κιονίσκο C. Prashniker, ÖJh 21–22 (1922–24), στ. 187, 1 και SEG II, 1925, αρ. 361.

116. Σε χάλκινο νόμισμα της Απολλωνίας, εποχής Καρακάλλα εικονίζεται ο Ασκληπιός όρθιος με ράβδο στην οποία ελίσσεται φίδι και επιγραφή ΑΠΟΛΛΩ–ΝΙΑΙΑΝ: SNG, Grèce, Collection R. Évelpidis, Louvain 1975, σ. XLVI, αρ. 1725.

117. Oberhammer, Akarnania, 236 και CIG αρ. 1794b Lebas II, αρ. 1046 b.

118. Στο Δυρράχιο βρέθηκε λίθινη κεφαλή του Ασκληπιού, M. Korkuti, κ.ά., Shquiperia Arkeologjike, Tirana 1971, πίν. 109, σ. 19.

119. K. Ρωμαίου, ΑΔ I (1915), Παραρτ. 1916, 54 και R. Higgins, Greek Terracottas, London 1967, 106, πίν. 48 C.

120. Αναθηματική επιγραφή στον Ασκληπιό του 3ου–2ου αι. π.Χ. Klaffenbach, IG, IX, F1, 1932, 47 αρ. 80, 1. Σχετικά και ΑΔελτ. I (1915) 56, p. 34B.

121. Hammond, Epirus, 110, 593. Για τις επιγραφές του θεάτρου P. Cabanes, Les inscriptions du Théâtre de Bouthrôtos: Annales Littéraires de l'université de Besançon 163 (1974), 105–209.

που απαντά στα νομίσματα των Μεγάρων¹²² και της Κορίνθου¹²³ (πιν. 10β). Οι νομισματικοί αυτοί τύποι αποδίδουν, ως γνωστό, χαμένα λατρευτικά αγάλματα¹²⁴. Ανάλογη σύγκριση θα μπορούσαμε να κάνουμε με πήλινο ειδώλιο του Ασκληπιού του Ιου αι. μ.Χ. (πιν. 11), από την Κέρκυρα, που προφανώς, όπως παρατηρεί ο Higgins, αντιγράφει χαμένο άγαλμα του θεού¹²⁵.

Ένας άλλος θεός που λατρεύτηκε στη Νικόπολη είναι ο Διόνυσος, όπως προκύπτει από τις σποραδικές απεικονίσεις του στα νομίσματα και τα λίγα αρχαιολογικά ευρήματα. Στα «αυτόνομα»¹²⁶ εικονίζεται όρθιος με θύρσο στο αριστερό και κάνθαρο από τον οποίο χύνεται κρασί στο δεξιό. Στα πόδια του αναπαύεται πάνθηρας: Επιγραφή CEBACTOY K TICMA. Με κάνθαρο και κέρας παριστάνεται σε νομίσματα του Γαλλιηνού¹²⁷ και της Σαλωνείνας¹²⁸, και με θύρσο και σταφυλή απεικονίζεται επίσης σε λύχνο που βρέθηκε σε νεκροταφείο της πόλης και φέρει την επιγραφή ΓΑΙΟΥ¹²⁹. Επειδή ο Διόνυσος λατρεύτηκε στη βορειοδυτική Ελλάδα, την Κόρινθο και σε πολλές κορινθιακές αποικίες της Ηπείρου¹³⁰ και της Αιτωλοακαρνανίας¹³¹ είναι φυσικό η λατρεία να μεταφέρθηκε στη Νικόπολη κατά το συνοικισμό της πόλης.

Στην Κόρινθο λατρεύτηκε από την αρχαϊκή εποχή¹³² και σύμφωνα με τον Πausανία (2.2.6) στην αγορά υπήρχαν ξόανα του Διονύσου με την επωνυμία Λύσιος και Βάκχειος¹³³. Η γειτνίαση των ξοάνων αυτών με το ξόανο της Ε-

122. F.W. Imhoof-Blumer και P. Gardner, *Ancient Coins illustrating lost masterpieces of Greek Art: A Numismatic Commentary on Pausanias* (Στο εξής NCP), Chicago 1964, 5, πιν. Α, VI-VII. Σχετικά και *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 47 σημ. 6.

123. Σε νόμισμα της Κορίνθου εποχής L. Verus ο Ασκληπιός εικονίζεται όρθιος με φίδι που ελίσσεται μπροστά του και απέναντί του η Υγεία. Σχετικά *Head*, *Corinth*, 80, αρ. 620, πιν. XX αρ. 20, NCP, 25, πιν. F. C'XVII και για τη σύγκριση με τα νομίσματα της Νικόπολης *Οικονομίδου*, ό.π., 47 και σημ. 6.

124. Για τα λατρευτικά αγάλματα Ασκληπιού και Υγείας στην Κόρινθο Πaus. 2.4.5: «Τὰ δὲ ἀγάλματα, Ἀσκληπιὸς μὲν καὶ Ὑγεία λευκοῦ λίθου». Ο Παπαχατζής, ό.π., 80 και σημ. 2 υποθέτει ότι τα αγάλματα αυτά ως και μία τράπεζα προσφορών ήταν στημένα στο σηκό του ναού του Ασκληπιού στην Κόρινθο.

125. Σχετικά R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, London 1967, 106, πιν. 48C.

126. *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 50, 65, πιν. 2 αρ. 17.

127. *Οικονομίδου*, ό.π., 157, πιν. 59, αρ. 20-21.

128. *Οικονομίδου*, ό.π., 176, πιν. 64, αρ. 97-98.

129. Για το λύχνο που βρέθηκε στις ανασκαφές του 1913 Α. Φιλαδελφέα, Πρακτ. (1913), 100, αρ. 9, του ίδιου ΑΕφημ. (1922) 70-71, αρ. 8, εικ. 10, αρ. 4.

130. Για τη λατρεία του στην Ήπειρο γενικά Franke, AME, 28, 42, 64, 66, 67, 95, 113 και Hammond, Epirus, 51, 110, 227, 510, 639 κ.ε.

131. Για τη λατρεία του στην Αιτωλία W.J. Woodhouse, Aetolia, ό.π., 92, 95, 98. Ο Διόνυσος ως Καλυδώνιος θεός λατρευόταν και στη Ναύπακτο. Βλ. Woodhouse, ό.π., 320, και G. Klaffenbach, IG IX, 1 (1932) 60 αρ. 117 και για τη λατρεία του στην Ακαρνανία, Oberhammer, ό.π., 236.

132. Για τη λατρεία του στην Κόρινθο R. Lisle, ό.π., 20 κ.ε. Will, Korinthiaka, ό.π., 216 κ.ε., Ν. Παπαχατζή, ό.π., 63 και σημ. 1.

133. Για την αρχαιότητα της λατρείας του Διονύσου στην Κόρινθο μαρτυρεί και το όνομα της οικογένειας των Βακχιαδών που αποδίδουν την καταγωγή τους στον Βάκχο, γιό του Διονύσου. Σχετικά L. R. Farnell, The cults of the Greek states (στο εξής Farnell, Cults), t. V, Oxford, 1909, 92 και R. Lisle ό.π., 56 και σημ. 146.

φεσίας Ἄρτεμης δείχνει την κοινή προέλευση των μύθων και την ίδια μορφή εκστατικής λατρείας των δύο θεών¹³⁴. Λατρευτικές σχέσεις Διονύσου και Ἄρτεμης μαρτυρούνται στην Καλυδώνα από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια¹³⁵. Ως γνωστό τα αγάλματα των δύο θεών μεταφέρθηκαν στην Πάτρα¹³⁶, όταν η Καλυδών και η υπόλοιπη Αιτωλία υποχρεώθηκαν από τον Οκταβιανό να συνοικιστούν στη Νικόπολη (Στραβ. 7.7.6, 18.2.2. και Πaus. 5.23.3). Είναι πολύ πιθανόν οι Καλυδώνιοι να μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα τη λατρεία του Διονύσου, όπως και της Λαφρίας Ἄρτεμης¹³⁷. Ένας άλλος πιθανός τόπος προέλευσης της λατρείας του Διονύσου είναι η Κασσώπη, η οποία σύμφωνα με τις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες συνοικίστηκε στη Νικόπολη¹³⁸ και στην οποία λατρευόταν επίσης ο θεός. Σε νομίσματα του τέλους του 3ου αι. π.Χ. απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο γενειοφόρος κεφαλή Διονύσου και στον οπισθότυπο αμφορέας με επιγραφή ΚΑΣΣΩΠΑΙΩΝ¹³⁹.

Λατρεία του Ερμή στη Νικόπολη μαρτυρείται από τα νομίσματα και λίγα αρχαιολογικά ευρήματα. Ο θεός παριστάνεται στα «αυτόνομα» όρθιος με κηρύκειο¹⁴⁰ και σε νομίσματα της Φαυστεινίας¹⁴¹ εικονίζεται στον οπισθότυπο μόνο το κηρύκειο, πιθανόν αντί του θεού. Η απεικόνιση του συμβόλου αυτού, όπως παρατηρεί η Οικονομίδου¹⁴², υπαινίσσεται προφανώς την ανάπτυξη του εμπορίου στην πόλη, η οποία άλλωστε ήταν και σημαντικός εμπορικός σταθμός, εφόσον συνέδεε την κεντρική Ελλάδα με την Ιταλία. Επιβεβαίωση της άποψης αυτής αποτελεί το χάλκινο ειδώλιο του Κερδώου Ερμή του Ιου αι. μ.Χ., που είναι εκτεθειμένο στο Μουσείο Νικόπολης (αρ. ευρ. 877). Ο θεός κρατά στο δεξιό το βαλάντιο, ένα ρωμαϊκό σύμβολο, ενώ στο αριστερό πιθανόν το κηρύκειο, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τη θέση των δακτύλων¹⁴³.

134. Πaus. 2.2.6, *Will*, *Korinthiaka*, ό.π., 212–6.

135. *E. Dyggve (F. Poulsen)*, *Das Laphrion der Tempelbezirk von Kalydon*, K.Benhavn 1948, 297 κ.ε., 340 κ.ε., *E. Simon*, *Die Götter der Griechen*, München 1969, 165.

136. Στην Πάτρα ο Διόνυσος λατρεύτηκε ως Καλυδώνιος (Πaus. 7.21.1.), αλλά η λατρεία του υστερούσε έναντι της επίσης Καλυδώνιας λατρείας της Λαφρίας. Για τη λατρεία στην Πάτρα βλ. *J. Herbillon*, *Les Cultes de Patras*, Baltimore 1929, 129–130 και *N. Παπαχατζή*, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά, Αθήνα 1967, 124 και σημ. 2.

137. Για τη λατρεία της Λαφρίας στη Νικόπολη βλ. *Σούλη*, Λατρεία, 32.

138. Ό.π., σημ. 3.

139. Για τα νομίσματα, *Franke*, *AME*, 79, πίν. 8, V49–50, R78–79 και για τη λατρεία του γενικά στην Κασσώπη, *Franke*, *AME*, 67, *Hammond*, *Epirus*, 647 και *Dakaris*, *Cassopaia*, 86 § 320, ο οποίος θεωρεί ότι πιθανόν είναι κερκυραϊκής προέλευσης.

140. *Οικονομίδου*, ό.π., 50, 67 και πίν. 4, αρ. 66.

141. *Οικονομίδου*, ό.π., 59, και 95, πίν. 21, αρ. 34α – 37.

142. *Νομισματοκοπία*, 59.

143. Ευχαριστώ θερμά τον επιμελητή Η. Ανδρέου για την παραχώρηση ορισμένων στοιχείων και για άλλες διευκολύνσεις στο Μουσείο Νικόπολης. Βρέθηκε στη θέση Μαυρόλογγος. Για παρόμοιο τύπο του θεού βλ. *David Gordon Mitten* και *Suzannah F. Doeringer*, *Master Bronzes from the classical world*, The Fogg Art Museum, City Art Museum of Saint Louis, The Los Angeles Country Museum of Art 1968, 257, αρ. 247.

Ερμής με Πάνα και Νύμφες εικονίζονται σε μαρμάρινο αρχαϊστικό ανάγλυφο, πιθανόν αναθηματικό, το οποίο έχει υποστεί φθορές¹⁴⁴. Ο Ερμής στέκεται μπροστά σε βωμό, και ο Παν κατέχει το δεξιό άκρο του αναγλύφου και παριστάνεται τραγόπους με λαγωβόλο στο αριστερό χέρι και σύριγγα στο δεξιό¹⁴⁵. Μπροστά του δύο Νύμφες που κατευθύνονται προς αυτόν, ενώ η τρίτη βαδίζει προς τα δεξιά και στρέφει τον κορμό και όλο της το σώμα προς τα πίσω, ως να θέλει να πάρει ή να δώσει κάτι στον Ερμή. Το ανάγλυφο παρουσιάζει ορισμένα προβλήματα και ως προς τον τόπο προέλευσης, αν και πιθανότατα είναι επαρχιακό, τη χρήση του, αλλά και τη χρονολόγησή¹⁴⁶. Ως πιθανότερο χρόνο θα θεωρήσουμε την εποχή του Αυγούστου, αν και μία πρωιμότερη χρονολόγηση δεν αποκλείεται¹⁴⁷. Είναι γνωστό άλλωστε ότι ο Αύγουστος υποχρέωσε τους κατοίκους των περιοικίδων πόλεων να μεταφέρουν έργα τέχνης, αγάλματα θεών κλπ. στη νέα τους πατρίδα (Παυσ. 7.18.8.9). Η λατρεία μάλιστα του Ερμή στις γειτονικές και περιοικίδες πόλεις ενισχύει την άποψη αυτή.

Στην Αμβρακία ο θεός λατρεύτηκε μαζί με τον Πάνα και τις Νύμφες από τα αρχαϊκά χρόνια στο σπήλαιο Κουδουνότρυπα, νότια της πόλης¹⁴⁸. Ανάλογη λατρεία, από τα αρχαϊκά χρόνια μέχρι τα τέλη σχεδόν των ελληνιστικών χρόνων, σύμφωνα με τα ευρήματα, γνώρισε στη Λευκάδα, όπου σπήλαιο με λατρεία Νυμφών στο χωριό Φρύνη¹⁴⁹. Στην Πάλαιρο βρέθηκε ακέφαλη μαρμαρίνη Ερμή με αναθηματική επιγραφή στον θεό του 2ου αι. μ.Χ.¹⁵⁰ και στο γειτονικό Θύρρειο μαρτυρείται επιγραφικά λατρεία του Ευαγγέλου Ερμή. Σε βάση

144. Αρ. Ευρ. Μουσείου Νικόπολης 10. Βρέθηκε το 1959 – 60 στη θέση Ποδόγυρος «Καπετάν Δήμου» περίπου εκατόν πενήντα μέτρα πίσω από το ρωμαϊκό τείχος. Έχει μήκος 1,33 μ., ύψος 0,54 μ., και πάχος 0,115 μ.

Για την αρχαϊστική τέχνη γενικά βλ. *D. Willers*, *Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland*, AM, 4 Beiheft, Berlin 1975.

145. Το λαγωβόλο είναι κυρτό και η σύριγγα έχει τους αυλούς άνισους: και τα δύο αυτά στοιχεία μαρτυρούν νεότερους χρόνους υστεροελληνιστικούς ή πρώιμους ρωμαϊκούς. Σχετικά *K. Ρωμαίου*, *Ευρήματα ανασκαφής του επί της Πάρνηθος άντρου*, ΑΕφμ. (1905), 152 – 3.

146. Το ανάγλυφο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για το θέμα του, αλλά και τα τεχνοτροπικά προβλήματα που παρουσιάζει, γιατί επιφυλασσόμεθα να τα δημοσιεύσουμε σε ειδική μελέτη.

147. Για τα διακοσμητικά ανάγλυφα του 1ου αι. π.Χ. με μυθολογικά θέματα βλ. *Heide Froning*, *Marmor – Schmuckreliefs mit griechischen Mythen im 1Jh. v. Chr.*, Mainz am Rhein 1981.

148. *Hammond*, *Epirus*, ό.π., 139 – 140 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

149. Ο *Π. Καλλιγιάς*, *Λατρευτικών σπήλαιων Νυμφών «Ασβότρυπα» εις χωρίον Φρύνη ΑΔελτ.* 23 (1968), Β2, 231 παρατηρεί ότι τα ευρήματα αυτού του σπηλαίου, είναι όμοια με εκείνα του Dörpfeld από το μικρό ιερό των Νυμφών στη χερσόνησο της Αγίας Κυριακής (W. Dörpfeld, *Alt – Ithaka*, 1927, 332, Beil 76 c) και παρουσιάζουν γενικές ομοιότητες με εκείνα από άλλους τόπους της Λευκάδας και της απέναντι Ακαρνανίας.

Ερμής εικονίζεται και στους αργυρούς στατήρες της Λευκάδας του 430 – 400 π.Χ. πίσω από την κεφαλή της Αθηνάς: Σχετικά και BMC, *Corinth*, 130, αρ. 61, 62, 63 και πίν. 35, αρ. 21, 22.

150. *Ευθ. Μαστροκώστα*, ΑΔελτ. 22 (1967), Β2 Χρον. 324. Στην Πάλαιρο βρέθηκε επίσης μαρμάρινο ανάγλυφο Νυμφών του 4ου αι. π.Χ. που φυλάσσεται στο Μουσείο Θυρρείου. *Ευθ. Μαστροκώστα*, ΑΔελτ. 19 (1964) Β2 Χρον. 294.

από ερυθρό λίθο, ύψους 0,20 μ. που στην πάνω επιφάνεια φέρει ορθογώνιο λάξευμα είναι χαραγμένη η επιγραφή: ΕΡΜΗΙ / ΕΥΑΝΓΕΛΩΙ / ΚΑΙ ΠΑΝΙ.¹⁵¹ Τέλος σε χάλκινα νομίσματα του Ἀργούς Αμφιλοχικού του 4ου αι. π.Χ. παριστάνεται κεφαλή Ερμή¹⁵².

Είναι ενδεχόμενο λοιπόν κάποια από τις λατρείες του θεού από τις γειτονικές και περιοικίδες πόλεις να μεταφέρθηκε στη Νικόπολη και να έλαβε θέση στο Πάνθεο της πόλης.

Ξεχωριστή θέση μεταξύ των λατρειών της Νικόπολης πρέπει να κατέχει η λατρεία του Δία, όπως προκύπτει από τις πολλές απεικονίσεις του θεού στα νομίσματα της πόλης. Ζευσ που κεραυνοβολεί εμφανίζεται σε νομίσματα του Βαλεριανού (πιν. 12α), του Γαλληνού και της Σαλωνείνας¹⁵³ και παρουσιάζει στενή ομοιότητα με αντίστοιχο τύπο του θεού, που κοσμεύ τον οπισθότυπο των αργυρών στατήρων της Αμβρακίας των ετών 360 και 338 π.Χ.¹⁵⁴ (πίν. 12β). Ανάλογος τύπος παριστάνεται επίσης στα χάλκινα νομίσματα της πόλης του 3ου αι. π.Χ.¹⁵⁵ (πίν. 12γ). Στη Δωδώνη εξάλλου βρέθηκαν πολλά χάλκινα αγαλμάτια, του 5ου αι. π.Χ., Δία που κεραυνοβολεί¹⁵⁶ όπως και στην ακαρνανική Αμπρακιά¹⁵⁷.

Σε νομισματικές κοπές του Φιλίππου Α' ο Ζευσ εικονίζεται όρθιος με κεραυνό στο δεξιό χέρι και αετό στο αριστερό¹⁵⁸, ενώ ένθρονος Ζευσ με σκήπτρο παριστάνεται στα «αυτόνομα» και στα νομίσματα του Καρακάλλα¹⁵⁹.

151. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΔελτ. (1973–74), 539–40. Για το επίθετο του Ερμή Ευαγγέλου βλ. Ησύχιος λ. Εὐάγγελος ὁ Ἑρμῆς.

Επίσης από τη θέση «Σωρός» του Θυρρείου προέρχεται χάλκινο αγαλμάτιο του Ερμή, που βρίσκεται στο Μουσείο του Θυρρείου, Π. Θέμελη, Περισυλλογή Αρχαίων στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας: Πρακτ. (1977) 484.

152. BMC, Thessaly to Aetolia, ό.π., 172, αρ. 8, πίν. 27, αρ. 14.

153. Οικονομίδου, Νομισματοκοπία, 49, 152, πίν. 56, αρ. 2, 3, σ. 49, 156, πίν. 58, αρ. 12–13, σ. 158, πίν. 59, αρ. 32, σ. 159–160, πίν. 60, σ. 44α–45α και σ. 49, 163, πίν. 63, σ. 80.

154. Head, BMC, Corinth, 107, αρ. 33, πίν. 28, αρ. 12, O. Ravel, The Cults of Ambracia, NNM 37 (1928) 66–67, αρ. 139–140, πίν. 13. Βλ. και L. Lacroix, Les reproductions des statues sur les monnaies grecques, la statuaire archaïques et classique, Liège 1949, 74.

155. BMC, Thessaly to Aetolia, 95, αρ. 23–28, Collection R Évelpidis, ό.π. σ. XLVIII, αρ. 1777–1779, SNG Corp., Epirus – Acarnania (1943) αρ. 31–32. O L. Lacroix, ό.π., 74 παρατηρεί ότι η επανεμφάνιση του τύπου αυτού του Δία στα νομίσματα της Αμβρακίας φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι πρόκειται για δάνειο από τη «μεγάλη τέχνη».

156. Για τα αγαλμάτια του Δία Hammond, Epirus, ό.π., 487–88 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Σχετικά και Franke, AME, 96 σημ. 79, Σ. Καρούζου, Εθνικό Μουσείο, Γενικός Οδηγός, Αθήνα 1979, 99, αρ. ευρ. 16546 και E. Walter – Karydi, Bronzen aus Dodona – Eine epirotische Erzbildnerschule: JbBerl Mus 23 (1981), 38 κ.ε.

157. Κ.Α. Ρωμαίου, ΑΔελτ 6 (1920–21), παραρτ. σ. 169.

158. Οικονομίδου, ό.π., 49, η οποία σημειώνει ότι σε αθηναϊκά νομίσματα των ελληνιστικών χρόνων και ης ρωμαϊκής εποχής απαντά επίσης παραπλήσιος τύπος του Δία με κεραυνό.

159. Οικονομίδου, ό.π., 69, πίν. 4, αρ. 68 και 114, πίν. 33, αρ. 30.

Επειδή ο Ζεύς λατρεύτηκε σε πολλές πόλεις της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας, είναι φυσικό η λατρεία του να μεταφέρθηκε στη Νικόπολη από τις περιοχές αυτές ή το πιθανότερο από τη γειτονική Αμβρακία, όπως μας αφήνουν να υποθέσουμε οι νομισματικοί τύποι.

Οι ελάχιστες απεικονίσεις του Ηφαίστου με πυράγρα και σφύρα στα νομίσματα της Νικόπολης, εποχής Γαλλιηνού και Σαλωνείνας¹⁶⁰, και η παράσταση του θεού σε λύχνο που βρέθηκε στις πρώτες ανασκαφές της πόλης¹⁶¹, είναι τα μόνα αποδεικτικά στοιχεία της λατρείας του θεού στη ρωμαϊκή Νικόπολη¹⁶². Είναι γνωστό ότι ο θεός δεν λατρεύτηκε σε πολλές πόλεις¹⁶³ και όσο ξέρομε, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για λατρεία του στην Ήπειρο ή την Αιτωλοακαρνανία, περιοχές από τις οποίες μεταφέρθηκαν οι περισσότερες λατρείες στη Νικόπολη.

Ωστόσο ο Ήφαιστος απεικονίζεται σε κορινθιακά νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων¹⁶⁴ και σε λύχνους κορινθιακής τεχνικής¹⁶⁵. Ο Φαράκλας¹⁶⁶ θεωρεί το λύχνο από τη Νικόπολη (πίν. 13), όπως και έναν άλλο από την Κέρκυρα¹⁶⁷, κορινθιακής προέλευσης (πίν. 14).

Η λατρεία του Ηρακλή στη ρωμαϊκή Νικόπολη μαρτυρείται από τη συγχνή απεικόνισή του στα νομίσματα, από την αρχή μέχρι το τέλος της νομισματοκοπίας της. Εικονίζεται συνήθως όρθιος αναπαυόμενος σε ρόπαλο με το δεξιό χέρι στη μέση¹⁶⁸, ενώ σε άλλες νομισματικές κοπές εμφανίζεται με τόξο στο αριστερό¹⁶⁹ και σε νόμισμα του Φιλίππου Β' κρατά λεοντή αντί για τόξο¹⁷⁰. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η απεικόνιση του Ηρακλή στα αυτόνομα, μέσα σε

160. *Οικονομίδου*, ό.π., 49–50, 175, πίν. 68, αρ. 80, 177, αρ. 25, πίν. 70 και 71, αρ. 26.

161. Για τον λύχνο *Αλ. Φιλαδελφία*, Πρακτ. 1913, 100, αρ. 11 και *Ν. Φαράκλα*, Αντίγραφο Κλασσικού Έργου, ΑΔελτ. 21 (1966), Μελ. Α', 128 και σημ. 30.

162. Ο *Frank Brommer*, στο *Die kleinasiatischen Münzen mit Hephaistos*: Chiron 2 (1972) 534 κ.ε. και 563 σημ. 18 παρατηρεί ότι τα νομίσματα της Μ. Ασίας με παράσταση του Ηφαίστου δεν αποδείχνουν πάντοτε λατρεία του θεού.

163. *Kleine Pauly*, 2. 1967, στ. 1024–28. Για την απεικόνισή του σε νομίσματα βλ. *Fr. Brommer*, ό.π., 531.

164. Η μοναδική μαρτυρία για λατρεία του Ηφαίστου στην Κόρινθο είναι η εμφάνισή του σε νόμισμα εποχής του Μάρκου Αυρηλίου. Σχετικά *Lisle*, *Cults*, ό.π., 111–112 και σημ. 111. Για το νόμισμα βλ. και *JHS* 6 (1885), 76 και *NCP*, 27, πίν. G C XXXVI.

165. Βλ. *Ν. Φαράκλα*, ό.π., 128 κ.ε. και *S. Papaspyridi–Karouzou*, *AM* 69–70 (1954–55), 67 κ.ε.

166. ΑΔελτ. 21 (1966), Μελ. Α', 122–3, 128 και σημ. 30.

167. *Ν. Φαράκλα*, ό.π., 128 σημ. 31, πίν. 52γ. Ο λύχνος βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Οι λύχνοι της Νικόπολης και της Κερκύρας, όπως δύο άλλοι από την Αθήνα εικονίζουν τον Ήφαιστο, στον τύπο της Αλκαμένηας δημιουργίας. Βλ. και *Α. Papaspyridi–Karouzou*, ό.π., 67.

168. Στον τύπο του *Farnese* απαντά στα «αυτόνομα», *Οικονομίδου*, ό.π., 64, πίν. 1, αρ. 7, σε νομίσματα του Καρακάλλα, πίν. 36, αρ. 84, του Φιλίππου Β', πίν. 54, αρ. 46–47, του Τρεβωνιανού Γάλλου, πίν. 54, αρ. 2β, του Γαλλιηνού, πίν. 60, αρ. 34β και της Σαλωνείνας, πίν. 63, αρ. 86α.

169. *Οικονομίδου*, ό.π., 54, πίν. 29, αρ. 44, πίν. 36, αρ. 82–83, πίν. 37, αρ. 89α, και πίν. 48, αρ. 1.

170. *Οικονομίδου*, ό.π., πίν. 53, αρ. 43.

δίστυλο ναῖσκο¹⁷¹. Με αφορμή το νόμισμα αυτό η Οικονομίδου διατύπωσε την άποψη ότι θα υπήρχε και ιερό στην πόλη, αφιερωμένο στον Ηρακλή¹⁷².

Ο Ηρακλής γνώρισε σημαντική λατρεία στην Ήπειρο¹⁷³ και την Αιτωλοακαρνανία και κυρίως στις περιοικίδες πόλεις από τις οποίες πιθανότατα μεταφέρθηκε στη Νικόπολη. Στην Αμβρακία, η λατρεία ενός κατεξοχήν Κορίνθιου ήρωα κατείχε ιδιαίτερη θέση, όπως προκύπτει από τις φιλολογικές μαρτυρίες (Αντων. Λίβ. IV. 12) και τα αρχαιολογικά ευρήματα¹⁷⁴. Στην ακαρνανική Αλυζία υπήρχε τέμενος του Ηρακλή του 4ου αι. π.Χ. και αγάλματα του Λυσίππου που παρίσταναν τους άθλους του ήρωα (Στραβ. 10.2.21, Σκυλ. 34, Διον. Καλλ. 54 κε.)¹⁷⁵. Σε νομίσματα επίσης της Αλυζίας του 4ου αι. π.Χ. απεικονίζεται ο ήρωας καθώς και τα σύμβολά του¹⁷⁶. Από νομισματικές και επιγραφικές μαρτυρίες πληροφορούμαστε για λατρεία του στη Λευκάδα¹⁷⁷, το Θύρρειο¹⁷⁸, την Καλυδώνα¹⁷⁹ και τις Οινιάδες¹⁸⁰.

Ο Παν δεν απεικονίζεται στα νομίσματα της Νικόπολης, αλλά τα λίγα αρχαιολογικά ευρήματα και η λατρεία του θεού στις γειτονικές και περιοικίδες πόλεις¹⁸¹ μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι κατείχε κάποια θέση στο Πάνθεο της Νικόπολης. Ο Παν, όπως αναφέραμε, εικονίζεται στο αρχαϊστικό

171. Οικονομίδου, ό.π., 54, πίν. 1, αρ. 5 και σ. 63–64.

172. Νομισματοκοπία, 54.

173. Για τη λατρεία του στην Ήπειρο, Δάκαρη, Μύθοι, 122 κ.ε., Hammond, Epirus, 41. 368. 476. 510. 640. Dakaris, Cassopaia, 16 και Θεσπρωτία, 81.

174. Ο Δάκαρης, Μύθοι 122 κ.ε., τοποθετεί την εισαγωγή ή την ανακαίνιση της λατρείας του ήρωα στην Αμβρακία στους χρόνους του Πύρρου. Την άποψη αυτή στηρίζει στην παράλληλη λατρεία του ήρωα στη Δωδώνη, στην είδηση του Αθανάδα και στο χάλκινο σύμπλεγμα του Ηρακλή με λύρα και των εννέα Μουσών (Πολύβ. 21.19.9). Βλ. και Hammond, Epirus, 804. Για τα νομίσματα της Αμβρακίας με παράσταση Ηρακλή BMC, Thessaly to Aetolia, 95, αρ. 15, πίν. XVIII3 και για τους αργυρούς στατήρες της των ετών 432–342 με Ηρακλή στον οπισθότυπο μαζί με την Αθηνά Χαλινίτιδα βλ. BMC, Corinth, ό.π., 107, αρ. 34 και πίν. 28, αρ. 13.

175. Oberhammer, Akarnanien, 233 και Murray, ό.π., 118, και σημ. 93.

176. BMC, Thessaly, 171, αρ. 1 και Oberhammer, ό.π., 233.

177. Oberhammer, ό.π., 233 και σημ. 5. Για τα νομίσματα BMC, Thessaly, 181, πίν. 28, αρ. 17, 182, 183, και πίν. 29, αρ. 3.

178. IG IX, I, II, 17, αρ. 255.

179. IG IX, I, II, 67, αρ. 141.

180. Σε νομίσματα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. απεικονίζεται Ηρακλής, BMC, Thessaly, σ. 189, αρ. 5, πίν. 29, 13.

181. Για τη λατρεία του Πανός στην Αμβρακία, τη Λευκάδα, το Θύρρειο, την Πάλαιρο βλ. παραπάνω σημ. 147–150.

Από το σπήλαιο Κουδουνότρυπα προέρχονται πήλινα ειδώλια του Πανός με αρ. ευρετηρίου Μουσείου Άρτας 2331 και 2332. Στους αργυρούς στατήρες του Ανακτορίου των ετών 350–300 π.Χ. στον οπισθότυπο μαζί με την κεφαλή θεάς απεικονίζεται ο Παν με κλαδί στους ώμους: Βλ. Head, BMC, Corinth, 115, αρ. 1–3 και πίν. 13, αρ. 1–3. Στον Πάνα και τον Πρίαπο είναι αφιερωμένο επίγραμμα του 3ου αι. π.Χ. από το Θύρρειο, βλ. IG IX, I, II, 253, και SEG 30 (1980), 166, αρ. 515. Τέλος στη Λευκάδα βρέθηκε ανάγλυφο Νυμφών και Πάνα. Σχετικά Κ. Ρωμαίου, ΑΔ 5 (1919), Παραρτ. 41–42.

ανάγλυφο¹⁸², μαζί με τον Ερμή και τις Νύμφες. Επίσης σε λύχνους, που βρέθηκαν στις ανασκαφές της πόλης, ο Παν φέρει λαγυβόλο στο δεξιό και με το αριστερό σέρνει κριό¹⁸³ ή οδηγεί τράγο με το δεξιό¹⁸⁴.

Από τη ρωμαϊκή Νικόπολη δεν ήταν δυνατό να λείπει η αυτοκρατορική λατρεία¹⁸⁵ και κυρίως του Οκταβιανού Αυγούστου, ιδρυτή της πόλης. Οι επιγραφικές άλλωστε μαρτυρίες είναι εύγλωττες:

Σε λίθινο τετράγωνο βάθρο, που βρέθηκε στο ρωμαϊκό κτίριο, γνωστό ως επισκοπικό μέγαρο ή βασιλόσπιτο¹⁸⁶ είναι χαραγμένη αναθηματική επιγραφή στον Οκταβιανό (πίν. 15):

Αὐτοκράτο[ρι] / Καίσαρι, θεοῦ υἱῶι/
Σεβαστῶι / Αἰγεῖοι¹⁸⁷

Αν και υπάρχουν διάφορες απόψεις σχετικά με το όνομα των αναθετών του βάθρου, είναι ορθότερο νομίζω, να δεχτούμε ότι πρόκειται για τους κατοίκους της Κιλικικής πόλεως Αιγαιών, άποψη άλλωστε που διατύπωσαν οι περισσότεροι μελετητές¹⁸⁸. Όπως θα δούμε, και άλλες ελληνικές πόλεις της Ανατολής αφιέρωσαν προς τιμήν του Αυγούστου στη Νικόπολη¹⁸⁹. Σε βάθρο (βωμό) από γκριζωπό μάρμαρο¹⁹⁰ είναι χαραγμένη αναθηματική επιγραφή από τους κατοίκους της Κιλικικής πόλεως Μαλλού: (πίν. 16)¹⁹¹.

182. Βλ. παραπάνω και σημ. 143 – 146.

183. Αλ. Φιλαδέλφεια, Πρεβέζης Μουσείο, ΑΕφμ. (1922) 72, αρ. 17 και εικ. 11 αρ. 8.

184. Πρόκειται για απόμνημα λύχνου που βρέθηκε στο Ωδείο Νικόπολης. *Ι. Βοτοκοπούλου*, ΑΔελτ. 27 (1972), Χρον. 453.

185. Για την αυτοκρατορική λατρεία γενικά *L.R. Taylor*, *Divinity of the Roman Empire*, Middletown 1931, *J. Ferguson*, *The Religions of the Roman Empire*, New York 1970 και *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 2, Berlin 1978, σ. 833 κ.ε. Σχετικά και *Le culte des souverains dans l' Empire Romain*, *Entretiens sur l' Antiquité Classique*, tome XIX, Genève 1972 και για τους βωμούς του Αυγούστου, *Anna Benjamin – Antony E. Raubitschek*, *Arae Augusti: Hesperia* 28 (1959), 59 – 85.

186. Ανασκάφηκε πρώτα από τον Φιλαδέλφεια, Πρακτ. (1913) 103 – 106, (1914) 219 – 220, (1916), 60 – 64, (1918), 16, (1924) 114 και στη συνέχεια καθαρίστηκε από τον Χρ. Κοντό, Πρακτ. (1927) 50 – 51 και από τον Αν. Ορλάνδο, Πρακτ. (1961) 103 – 107.

187. Αρ.Ευρ.Μουσείου Νικόπολης 82. Για την επιγραφή Χρ. Κοντού, Πρακτ. (1927) 51, *A. Benjamin – Ant. Rubitschek*, ό.π., 73. *A. Ορλάνδου*, Πρακτ. (1961), 107 εικ. 7 και του ίδιου, Το Έργον, 118 αρ. 91 και *L. Robert*, REG 76 (1963), 140 αρ. 124.

188. Ο Χρ. Κοντός, Πρακτ. (1927) 51, που πρώτος δημοσίευσε το βάθρο, το θεώρησε ως ανάθημα των κατοίκων του Αιγίου μετά τη ναυμαχία του Ακτίου. Αναφέρει μάλιστα ότι και άλλη αφιέρωση στον Αύγουστο έγινε από κατοίκους των Πατρών, Πρακτ. (1927), 51. Οι αναδημοσιεύσαντες την επιγραφή *Benjamin* και *Raubitschek* στο *Hesperia* 28 (1959) σ. 73, απέδωσαν στους κατοίκους της Κιλικικής πόλεως Αιγαιών, ελληνικής καταγωγής. Με την άποψη αυτή συμφωνούν οι περισσότεροι ερευνητές: *L. Robert*, REG 76 (1963), 140, *Bull. Epigr.* 1960, σ. 156 και *D. Kienast*, *Augustus, Prinzeps und Monarch*, Darmstadt 1982, 373. Αντίθετη άποψη διατύπωσε ο *Ορλάνδος*, Πρακτ. (1961) 107, ο οποίος το θεωρεί ανάθημα των κατοίκων των Αιγών (Εδέσσης), που ήταν γνωστοί ως Αγαιοί.

189. *D. Kienast*, ό.π., 373.

190. Το βάθρο έχει ύψος 0.56 μ., σωζόμενο πάχος 0.41 μ., πλάτος βάσης και κορυφής 0.48 μ. και βρίσκεται στη βασιλική του Αλκίονος. Η επιγραφή δημοσιεύτηκε στο *CIG II*, 1 (1810) και: *Hesperia* 28 (1959), 69, 73 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

191. Για τις πόλεις της Ανατολής, ελληνικής καταγωγής, βλ. *A.H.M. Jones*, *The Cities of the Eastern*

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ ΚΑΙΣΑ / ΡΙ ΘΕΟΥ ΥΙΩΙ ΣΕΒΑ /
ΣΤΩΙ ΜΑΛΛΩΤΑΙ

Μια άλλη αφιέρωση έγινε από τους κατοίκους της Φοινικικής πόλης Γάζας, που σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο ονομαζόταν και Ἰζα «καὶ μέχρι νῦν Σύροι Ἰζαν αὐτὴν καλοῦσιν». Πρόκειται για μαρμάρινη στήλη, ύψους 0,56 μ., πλάτους 0,26 μ., πάχους 0,30 μ. και ύψους γραμμάτων 0,045 μ. που βρέθηκε το 1969 στο Ωδείο της Νικόπολης και φέρει αναθηματική επιγραφή:

ΑΥΤΟΚΡΑ / ΤΟΡΙ ΚΑΙΣ [Α] / ΡΙ ΘΕΟΥ ΥΙΩΙ ΣΕΒΑ /
ΣΤΩΙ / [Γ]ΑΖΑΙΟΙ¹⁹² (πίν. 17).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναθηματική επιγραφή [Αυτοκρ]άτορι Καίσα[ρι] / θεού Υἱῶ / Σεβαστῶι /, χαραγμένη σε βάθρο, που ήταν τοποθετημένο σε δεύτερη χρήση στον δυτικό πυλώνα του νάρθηκα της Μονής Παντάνασσας Φιλιππιάδας. Το βάθρο μεταφέρθηκε πιθανότατα από τον ερειπιώνα της Νικόπολης¹⁹³.

Τέλος με τη λατρεία του Οκταβιανού στη Νικόπολη πρέπει να συνδέσουμε και τρεις αδημοσίευτες επιγραφές, χαραγμένες σε στήλη και μαρμάρινα βάθρα, που βρίσκονται σε δεύτερη χρήση στη βασιλική του Αλκίσιονος: Το πρώτο βάθρο, σωζ. ύψους 0,32 μ., σωζ. πλάτους 0,45 μ., φέρει την παρακάτω επιγραφή (πίν. 18):

ΑΥΤΟΚΡΑ[ΤΟΡΙ] / ΚΑΙΣΑΡΙ ΘΕΟΥ [ΥΙΩΙ] /
ΣΕΒΑΣΤΩ[Ι].

Σε στήλη σωζ. ύψους 0,12 μ., σωζ. πλάτους 0,32 μ., και πάχους 0,21 μ. υπάρχει η ελλιπής αναθηματική επιγραφή από κατοίκους κάποιας πόλης, που δυστυχώς δεν σώζεται το όνομά της. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε τέσσερις στίχους (πίν. 19):

ΑΥΤ|ΟΚΡΑΤΟΡΙ / ΚΑΙΣ / ΑΡΙ ΘΕΟΥ ΥΙΩΙ / [Σ]ΕΒΑΣΤΩΙ /
[....] ΙΣΕΙΣ

Και το δεύτερο μαρμάρινο βάθρο, σωζ. ύψους 0,60 μ., σωζ. πλάτους 0,33 μ. και πάχους 0,48 μ. φέρει ελλιπή επιγραφή, πιθανόν αναθηματική στον Οκταβιανό (πίν. 20):

|ΥΙ / ... |ΩΙ / | ΟΙ.

Όλες οι παραπάνω αναθηματικές επιγραφές στον Οκταβιανό πρέπει να χρονολογηθούν μετά το 27 π.Χ., όταν του απονεμήθηκε από τη Σύγκλητο στις 16 Ιανουαρίου ο τίτλος του Σεβαστού¹⁹⁴.

Roman Provinces, Oxford 1937 (1971²), 192, 196–7, 199–200, 202, 230, 234, και 435 σημ. 7.

192. Αρ. Ευρ. Μουσείου Νικόπολης 242. Η στήλη παραδόθηκε από τον Μ. Παπαδόπουλο τον Μάρτιο του 1969.

193. Για το βάθρο Π. Βοκοτοπούλου, Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος: ΑΑΑ Χ, 2 (1977), 163–164 και για την επιγραφή βλ. και SEG 27 (1977), 59 αρ. 229.

194. Όπως ξέρομε, τον τίτλο του Σεβαστού (AUGUSTUS) ο Οκταβιανός έλαβε στις 16 Ιανουαρίου

Για τη λατρεία του Οκταβιανού στη Νικόπολη χρήσιμη είναι επίσης η πληροφορία του Επικτήτου (*Διατρ.* XIX. 26) για την ύπαρξη ιερατείου του Αυγούστου στην πόλη¹⁹⁵, όπως και η επιγραφή ΚΤΙΣΜΑ ΣΕΒΑΣΤΟΥ, που απαντά στα «αυτόνομα» και στα νομίσματα της εποχής του Αυγούστου¹⁹⁶.

Η έρευνα, η σχετική με την αυτοκρατορική λατρεία έδειξε ότι η Άνατολή αποδέχτηκε τη λατρεία των αυτοκρατόρων προτού καθιερωθεί επίσημα στη Ρώμη¹⁹⁷. Οι Benjamin και Raubitschek¹⁹⁸ υποθέτουν ότι μερικοί από τους βωμούς του Αυγούστου ανατέθηκαν σε απάντηση της πανελλήνιας πολιτικής του Οκταβιανού μετά τη νίκη του στο Άκτιο. Προς επίρρωση της άποψης αυτής αναφέρουν τους δύο βωμούς από τη Νικόπολη, αφιέρωμα των Κιλικικών πόλεων Αιγαιών και Μαλλού, ελληνικής καταγωγής¹⁹⁹. Σε ανάλογα συμπεράσματα έχει καταλήξει τελευταία και ο Kienast²⁰⁰, ο οποίος τονίζει τον πανελλήνιο χαρακτήρα της Νικόπολης και την προσπάθεια του Οκταβιανού να την καταστήσει ένα κέντρο σημαντικό του ελληνισμού, αντίζηλο της Αθήνας²⁰¹. Στους ίδιους λόγους πρέπει να αποδώσουμε την αφιέρωση της Φοινικικής πόλης Άζας και άλλων πόλεων, που τα αναθηματικά τους βάθρα δυστυχώς δεν διέσωσαν τα ονόματά τους²⁰².

του 27 π.Χ.: Σχετικά Οβιδ. *Fasti* I 589, Σουήτ. VII.4. Σχετικά και D. Kienast, ό.π., 71, 79 κ.ε., 123, 175, 177, 184 και 249 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

195. G.W. Bowersock, *Greek Intellectuals and the Imperial Cult*, Fondation Hardt, Entretiens. XIX, Le culte des souverains dans l' Empire Romain, Vandoevres—Genève 1972, Genève 1973, 183 και σημ. 1. Βλ. σχετικά και F. Millar, *Epictetus and the Imperial Court*: JRS 55 (1965), 147, ο οποίος τονίζει τις πολιτικές διαστάσεις της αυτοκρατορικής λατρείας.

196. Για τα νομίσματα *Οικονομίδου*, Νομισματοκοπία, 64—75, πίν. 1 αρ. 6,9,10,11 πίν. 2 αρ. 17, 18 κε., πίν. 5, αρ. 1 κε.

197. L.R. Taylor, *The Divinity of the Roman Empire*, Middletown 1931, 181—205. J. Ferguson, *The Religion of the Roman Empire*, New York 1970, 93. Σχετικά G.W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965 (1966), 116 κ.ε. και R.M. Ogilvie, *The Romans and their Gods*, London 1969, 121 κε. και 189. Βλ. E. Bickermann, *Consecratio*, Fondation Hardt, ό.π., Genève 1973, 9—10 και G.W. Bowersock, *Fondation Hardt*, ό.π., 182—3, ο οποίος αποδίδει την αυτοκρατορική λατρεία στις επαρχίες σε κοινωνικούς και πολιτικούς λόγους. Βλ. και Kienast, ό.π., 377 και 203 κε. και ιδιαίτερα για τη θρησκευτική πολιτική του Αυγούστου και την πρόθεσή του να σεβαστεί τις εγχώριες λατρείες R.M. Ogilvie, ό.π., 114 κε. και Ferguson, ό.π., 90—91.

198. *Hesperia* 28 (1959), 73. Ως ισχυρό επιχείρημα για τον πανελλήνιο χαρακτήρα της Νικόπολης προβάλλουν επίσης τη σύνδεσή της με τη Δελφική Αμφικτυονία, στην οποία σύμφωνα με τον Πausanias (10.8.3—4), η Νικόπολη έστελνε έξι αντιπροσώπους. Θεωρούν μάλιστα το αμφικτυονικό συνέδριο υπεύθυνο για την ανέγερση ανδριάντων και βωμών του Αυγούστου, αν και δεν υπάρχει μαρτυρία που να αποδειχίνει μια τέτοια σύνδεση.

199. Για την ελληνική καταγωγή των δύο αυτών πόλεων A.H.M. Jones, ό.π., 209 και 435 σημ. 7 και για τη λατρεία του Οκταβιανού σε αυτές βλ. J. Ferguson, ό.π., 95.

200. O D. Kienast, *Augustus*, ό.π., 373—4 αποδίδει στον πανελλήνιο χαρακτήρα της Νικόπολης τα αφιερώματα των Κιλικικών πόλεων, όπως και του Ηρώδη, ο οποίος, ως γνωστόν, την κόσμησε με πολλά οικοδομήματα: Kienast, ό.π., 373 και σημ. 28. Πρβλ. και L. Robert, *Bull. Épig.* (1960), 156 αρ. 141, ο οποίος θεωρεί ότι τα αναθήματα των Κιλικικών πόλεων στη Νικόπολη πρέπει να αποδοθούν σε άλλους λόγους, τους οποίους πρόκειται να ανακοινώσει.

201. Kienast, ό.π., 373.

202. Για τα αναθήματα βλ. παραπάνω, σ. 121—22 και σημ. 191—192.

Τέλος μία εξέταση των ελληνικών αφιερώσεων στον Αύγουστο αποκάλυψε ότι πολλές είναι αγάλματα του αυτοκράτορα, που μερικά από αυτά τοποθετήθηκαν σε δημόσιους χώρους ή ιερά, προτού πάρει την επωνυμία Αύγουστος, αλλά οπωσδήποτε μετά τη ναυμαχία του Ακτίου²⁰³. Υπάρχει επίσης και η άλλη κατηγορία αφιερώσεων, όχι αποκλειστικά σε βωμούς, που το όνομα του Αυγούστου απαντά σε δοτική και σημαίνει ότι το μνημείο τοποθετείται για τον αυτοκράτορα, όπως στις αφιερώσεις των θεών. Το είδος αυτό των αφιερώσεων υποδηλώνει την ύπαρξη λατρείας, το πιθανότερο τοπικής, του προσώπου που τιμάται²⁰⁴.

Λατρεία του Αυγούστου μαρτυρεί επίσης απότμημα αναθηματικής στήλης από λευκό μάρμαρο που βρέθηκε στη θέση Καστέλλι, κοντά στο ρωμαϊκό τείχος της Νικόπολης και απόκειται στο Μουσείο της. Ο Θ. Σαδικάκης²⁰⁵, που δημοσίευσε τη στήλη, θεωρεί ότι προέρχεται από βωμό αφιερωμένο στον Αύγουστο και τους *Lares Augusti* με βάση την επιγραφή, την οποία αποκαθιστά ως εξής:

[Imp(eratori) Caesari divi] f(ilio) Augusto P(rincipi) O(ptimo)/
[Pontifici Maximo — cos —]. Laribus August|is et Genio Caesaris|/
[Ca|ecilius Hilar|us Augusti lib(ertus) de suo f(e)c(it)|.

Η επιγραφή χρονολογείται πιθανότατα μετά το 12 π.Χ., όταν ο Αύγουστος ανακαίνισε την παλιά λατρεία των *Lares Compitales*²⁰⁶, οι οποίοι μετονομάστηκαν σε *Lares Augusti*, και την συνέδεσε με την λατρεία του *Genius Caesaris*: (Οβιδ. *Fasti* 5.145, Σουητ. *Aug.* 31.3). Τη λατρεία των *Lares Augusti*, που αντιπροσώπευαν τα πνεύματα των νεκρών προγόνων του Αυγούστου, ασκούσαν κυρίως απελεύθεροι και δούλοι²⁰⁷. Είναι πολύ πιθανόν ότι ο [Ca|ecilius Hilar|us] της επιγραφής είναι ένας από τους τέσσερις απελεύθερους *magistri* και ότι με την ιδιότητα αυτή αφιέρωσε τη στήλη²⁰⁸.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Οκταβιανός είχε σημαντική λατρεία στη Νικόπολη, την πόλη που ίδρυσε και που οι επιγραφές στα νομίσματά της τον αποκαλούν «ΣΕΒΑΣΤΟ, ΚΤΙΣΜΑ ΣΕΒΑΣΤΟΥ και ΚΤΙCΤΗΣ ΑΥΓΟΥCΤΟC»²⁰⁹.

Από τη Νικόπολη όμως λείπουν ή δεν έχουν μέχρι τώρα βρεθεί επιγρα-

203. Σχετικά *Hesperia* (1959), 66 και σημ. 13.

204. *Hesperia* (1959) 67–68 και *J. Ferguson*, ό.π., 95.

205. Θ. Σαδικάκης, *Ανέκδοτοι Επιγραφές της εν Ηπείρῳ Νικοπόλεως*: *Ελληνικά* 22 (1969) τ. 1, 65–66. Βλ. και *M. Sasel Kos*, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae*, ό.π., 70.

206. Για τη λατρεία των *Lares Compitales* που θεωρούνταν τα θεοποιημένα πνεύματα των νεκρών προγόνων βλ. *L.R. Taylor*, ό.π., 185–6 και *R.M. Ogilvie*, ό.π., 101 κε.

207. Σχετικά *L.R. Taylor*, ό.π., 185–6 και Θ. Σαδικάκης, ό.π., 65–66.

208. Σαδικάκης, ό.π., 65–66 με βιβλιογραφία.

209. Για τα νομίσματα *Οικονομίδου*, ό.π., 18 κε.

φές που να αναφέρουν την ταύτιση του Οκταβιανού με τους Ολύμπιους θεούς, όπως μαρτυρείται σε άλλες ελληνικές περιοχές²¹⁰.

Μία άλλη αυτοκρατορική λατρεία στη Νικόπολη είναι του Αδριανού, ο οποίος μάλιστα σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες ταυτίζεται με τον Δωδωναίο Δία, την κύρια Ηπειρωτική θεότητα²¹¹.

Για τη θεοποίηση της συζύγου του Αδριανού Σαβίνάς και την ταύτισή της με την Άρτεμη Κελκαία έχουμε ασχοληθεί στη διδακτορική διατριβή, όπως και για τις άλλες γυναικείες θεότητες που λατρεύτηκαν στη Νικόπολη²¹².

Η Άρτεμις λατρεύτηκε επίσης ως Λαφρία, λατρεία που μεταφέρθηκε από την Καλυδώνα²¹³ και ως Εφεσία. Ως πιθανότερο τόπο μεταφοράς της λατρείας της Εφεσίας θεωρήσαμε την Αμβρακία, όπου λατρευόταν η Περγαία, συγγενής προς την Εφεσία θεά²¹⁴.

Η λατρεία της Αθηνάς που μαρτυρείται από τα νομίσματα και το μαρμάρινο άγαλμα της δημηγορούσης Αθηνάς, αντίγραφο έργου του 4ου αι. π.Χ., μεταφέρθηκε πιθανότατα από τις περιοικίδες πόλεις, όπως η Αμβρακία, η Λευκάδα, το Θύρρειο και το Ανακτόριο. Στις πόλεις αυτές είναι γνωστό ότι η θεά γνώρισε σημαντική λατρεία²¹⁵.

Από το Πάνθεο της Νικόπολης δεν ήταν δυνατό να λείπει η Αφροδίτη, θεότητα που λατρεύτηκε ως Αινειάδα στο αντικρυνό Άκτιο, την Αμβρακία, τη Λευκάδα και σε άλλες Ηπειρωτικές και αιτωλοακαρνανικές πόλεις²¹⁶. Η λατρεία της μαρτυρείται από τη συχνή απεικόνιση της θεάς στα νομίσματα της πόλης²¹⁷.

Για τη λατρεία της Εκάτης, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από το αρχαϊστικό μαρμάρινο αγαλμάτιο που βρέθηκε στη Νικόπολη, θεωρήσαμε ως πι-

210. Ο θείος χαρακτήρας του Αυγούστου διαφαίνεται από την ταύτισή του ή τη σύνδεσή του με διάφορους θεούς του Ολυμπιακού Πανθέου: Βλ. *Hesperia* (1959) 72, και σημ. 23 με βιβλιογραφία.

211. Για τις επιγραφές βλ. *CIG* II, 1822, Θ. *Σαδικάκη*, ΑΕφμ. (1967) 180–1 και *Hesperia* (1959) 77, αρ. 129, όπου εσφαλμένα αναφέρεται ότι η επιγραφή προέρχεται από τη Δωδώνη. Βλ. σχετικά και την ανακοίνωση του καθηγητή *P. Cabanes*. *L'Empereur Hadrien à Nicopolis: A' Διεθνές Συμπόσιο για τη Νικόπολη* (23–29 Σεπτεμβρίου 1984), Περιλήψεις σ. 13–14, ο οποίος δίδει νέα στοιχεία για τη λατρεία αυτή. Για το ενεπίγραφο βάθρο που βρέθηκε τελευταία στη Νικόπολη και συνδέεται με τη λατρεία του Αδριανού και τη θεοποίησή του με το Δωδωναίο Δία βλ. *Η. Ανδρέου*, ΑΔελτ. 31 (1976), Χρον. Β₂, 2 σ. 203. Σχετικά με τη θέση του ιερού που συνδέεται με την αυτοκρατορική λατρεία του Αδριανού και της Σαβίνης υποθέτουμε ότι πρέπει να αναζητηθεί στη θέση Ματσογιάννινα, από όπου προέρχονται οι περισσότεροι αναθηματικοί βωμοί.

212. Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον, *Ιωάννινα* 1979, 29–33. Για τη σπουδαιότητα της λατρείας της Άρτεμης Κελκαίας και την ξεχωριστή θέση που κατείχε στο Πάνθεο της Νικόπολης βλ. και την ανακοίνωση του *Cabanes*, ό.π., 13–14.

213. *Σούλη*, Λατρεία, 32.

214. *Σούλη*, ό.π., 33.

215. *Σούλη*, ό.π., 9–10.

216. Για τη λατρεία της στην Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία *Σούλη*, ό.π., 43–65 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

217. Για τη λατρεία της στη Νικόπολη *Σούλη*, ό.π., 51–52.

θανό τόπο προέλευσης τις πόλεις της βορειοδυτικής Ελλάδας και κυρίως την Αμβρακία, όπου λατρευόταν επίσης η θεά. Είναι όμως πολύ πιθανόν η λατρεία της στη Νικόπολη να συνδέεται με την Ἀρτεμη Κελκαία, που ήταν συγγενής με τη θεά²¹⁸.

Τέλος η λατρεία της Ἰσιδας μεταφέρθηκε στη Νικόπολη²¹⁹ από την Αμβρακία, όπου μαρτυρείται και επιγραφικά.²²⁰ Είναι όμως πολύ πιθανόν να οφείλεται και σε άλλους λόγους, όπως στην παγκοσμιότητα της λατρείας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, όπου η Ἴσις τιμώνταν ως Πάνθειος²²¹.

Οι νομισματικοί τύποι μας επιτρέπουν να δεχτούμε λατρεία της Κυβέλης, η οποία απεικονίζεται κυρίως σε νομίσματα της Ιουλίας Δάμνας²², που πιθανόν να μην είναι τυχαίο, δεδομένου ότι η αυτοκράτειρα είχε ταυτισθεί με την Κυβέλη²²³. Ἀλλωστε είναι φυσικό σε ένα κοσμοπολιτικό κέντρο, όπως η Νικόπολη, να λατρεύεται η Κυβέλη, η οποία με τύμπανο και πάνω σε λιοντάρι απεικονίζεται και σε νομίσματα του Καρακάλλα²²⁴.

Ένα άλλο σημείο τέλος, που πρέπει να τονιστεί, είναι ο ελληνικός χαρακτήρας της λατρείας. Ακόμη και οι αυτοκρατορικές λατρείες δέχτηκαν έντονα την ελληνική επίδραση και μάλιστα την Ηπειρωτική.

218. Σούλη, ό.π., 81.

219. Για τη λατρεία της στη Νικόπολη Σούλη, ό.π., 98.

220. Στην Αμβρακία, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, λατρεύεται μαζί με άλλες αιγυπτιακές θεότητες, όπως τον Σάραπι, τον Ἄνουβι, τον Ἀρποκράτη και τον Κάνωπο κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Σχετικά Σούλη, ό.π., 96–97 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

221. Για την παγκοσμιότητα της λατρείας της Ἰσιδας Nilsson, GGR II², 626 κε., P. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972, I, 193 και 259.

222. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται προτομή και επιγραφή ΙΟΥΔΟΜΝΑΣΕΒΑΣΤΗΣΕ και στον οπισθότυπο Κυβέλη πάνω σε λιοντάρι. Επιγραφή ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΑΣ. *Οικονομίδου*, ό.π., 105, αρ. 40α–43, πίν. 29 αρ. 41–43 και 107, αρ. 56, πίν. 30, αρ. 56.

223. John Ferguson, *The Religion of the Roman Empire*, New York 1970, 92.

224. *Οικονομίδου*, ό.π. 115, 116, πίν. 35 αρ. 58, 61, 63, 120, πίν. 38, αρ. 100 και 121, πίν. 38, αρ. 105, 126, αρ. 162.

CULTS IN NICOPOLIS

The majority of the known Greek Gods were worshipped in Nicopolis a long with the eastern deities as well as deified Roman emperors and empresses. In other words we do have here the flourishing of various cults, due to the fact that the city's inhabitants were not exclusively of Roman origin but on the contrary the population was made up of former citizens of Epirote, Acarnanian and Aetolian cities which then laid desolate (Strab. VII.7.6, X.2.2., Paus. V. 23.3, Greek Anthol. IX. 553).

Naturally, as may one expect, the new citizens brought along with them in their new residences artifacts, statues of Gods (Paus. VII. 18.8-9) and their customs and traditions, and of course, their respective cults. The establishment in Nicopolis of the former cults is manifested in the work of M. Oikonomidou (Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως, Αθήναι 1975). Similar conclusions, as far as the extent of the establishment in Nikopolis of cults from the near by cities, are to be drawn also from a study by the author on the subject of female deities which were worshipped in Nicopolis (Χρ. Τζουβάρα – Σούλη, Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ἑπειρον, Ιωάννινα 1979).

The influx of Greek, Eastern and Imperial cults in the city of Augustus cannot be attributed alone to the cosmopolitan nature of the new city, but also to the resolution of Augustus to dedicate the city to Apollo. Since it is well known his established policy to respect the local cults, in other words the cults of the cities which made up Nikopolis. Our source information of Nicopolis' cults is contained in the ancient tradition, in inscriptions, the coins and various other archaeological evidence.

The leading place among the existing cults seems to be occupied by Actius Apollo, the patron God of Octavian, who was considered as the main contributor of the victory at Actium. In his honor Augustus established the Actia, and transferred from the Acarnanian city of Anactorium to Nicopolis the worship of Goddess Actias, which was now interconnected with the reestablishment of the Actia. Apollo was also worshipped as Leucadian and Agyieus. The cult of Agyieus became known to Octavius in the cities of N.W. Greece and especially in Apollonia.

In connection with the victory at Actium two more Gods were worshipped Poseidon and Ares, for whose worship we are informed by from the written tradition (Suet. *Aug.* 18.3), and from one dedicatory inscription in Latin. The other Gods who were worshipped at Nicopolis were Asclepius, Dionysus, Hermes, Zeus, Hephaestus, Heracles, and Pan. The cults of these deities came from the Epirote and the Aetoloacarnanian cities. Quite important was the imperial worshipping and especially that of Octavian Augustus. The testimonies contained in inscription are

quite eloquent as well as the information of Epictetus (*Διατρ.* 1. XIX.26), who refers to the existence of a priesthood of Augustus in Nicopolis.

From a fragmentary inscription CIG II, 1822 which used to be in the Nani museum of Venice and it is said to come from Nicopolis, and from two other that have been referred to by professor P. Cabanes, the cult of Hadrian and his identification with Dodonaean Zeus is established.

Of the worshipped Goddesses the most important position is held by Artemis, as it is demonstrated by her numerous cult epithets and the testimonies of the inscriptions. The identification of Sabina, wife of Hadrian with Kelkaia Artemis it is not accidental.

The cult of Athena, Aphrodite and Hecate probably owes its origin to the cities which made up Nicopolis, as well as the cult of Artemis, whose cult names lead us to the neighbouring Ambracia and Aetolian Kalydon.

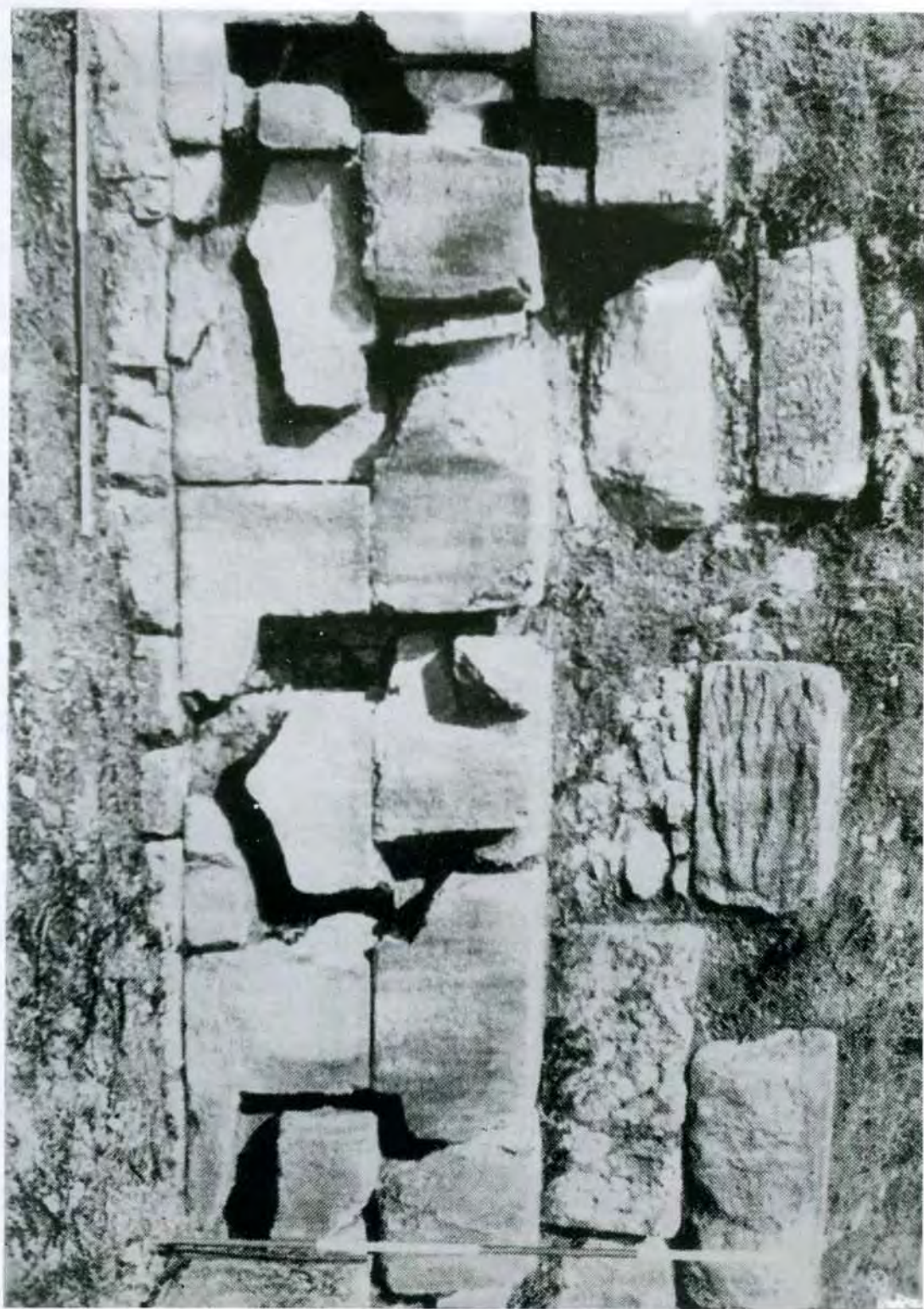
The cult of Isis was brought to Nicopolis from Ambracia where she was worshipped or it is due to the universality of her cult during the Roman Era when Isis was worshipped as pantheios.

To the cosmopolitan character of Nicopolis can be attributed also the cult of Cybele.

Another point which should be underlined is the Greek character of the cults. Even the imperial ones came under the Greek influence and especially the Epirote one.

1. Χάρτης Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας.

2. ΝΙΚΟΠΟΛΗ: Δόφος του Απόλλωνα βόρεια του χωριού Σιμερτούλα. Αγκυρόσχημα λαξευμένα σε δόμους του κρηπιδώματος.

3α. Ἄκτιος Απόλλων στον οπισθότυπο των αυτονόμων με τόξο στο αριστερό και Νίκη (:) στο δεξιό, ενώ στον εμπροσθότυπο προτομή της πόλης πυργοστεφής και πτερωτή: επιγραφή *ΙΕΡΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ*.

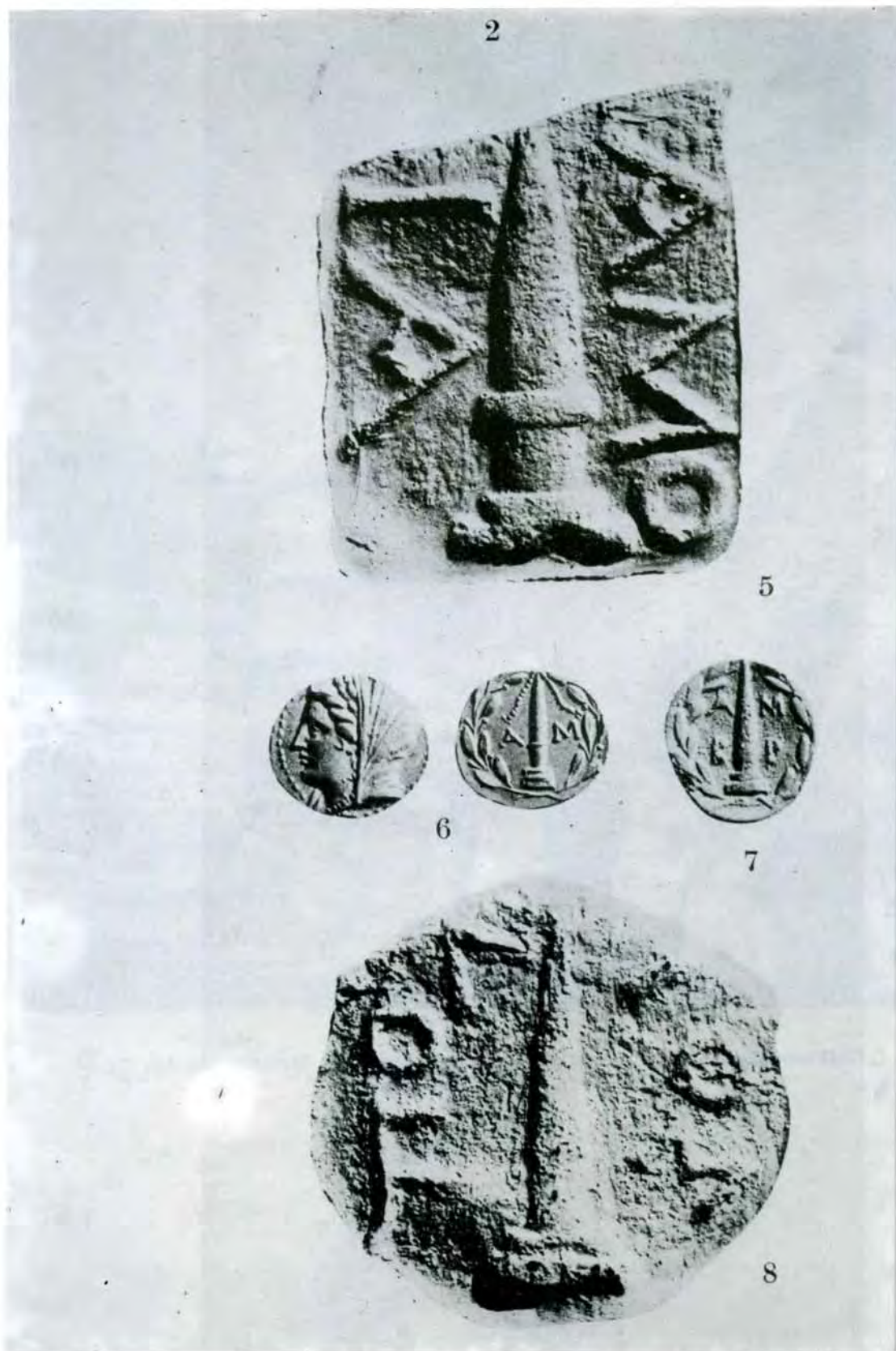
3β. Απόλλων Λευκάδιος σε νόμισμα από τη Νικόπολη εποχής Τραϊανού (98-117 μ.Χ.) με τόξο στο αριστερό και δάδα στο δεξιό, επιγραφή ΛΕΥΚΑΤΗΣ ΑΠΟΛΛΩΝ: Στον εμπροσθότυπο κεφαλή δαφνοστεφής και επιγραφή ΑΥΤΟΤΡΑΙΑΝΟCCΩΤΗΡΠΟΛΕΩC.

4. Μαρμάρινος βαίτυλος με αριθμό ευρετηρίου Μουσείου Νικόπολης 865.

5. Ο με αριθμό 865 μαρμάρινος βαίτυλος του Μουσείου Νικόπολης με την ανωμαλία της βάσης.

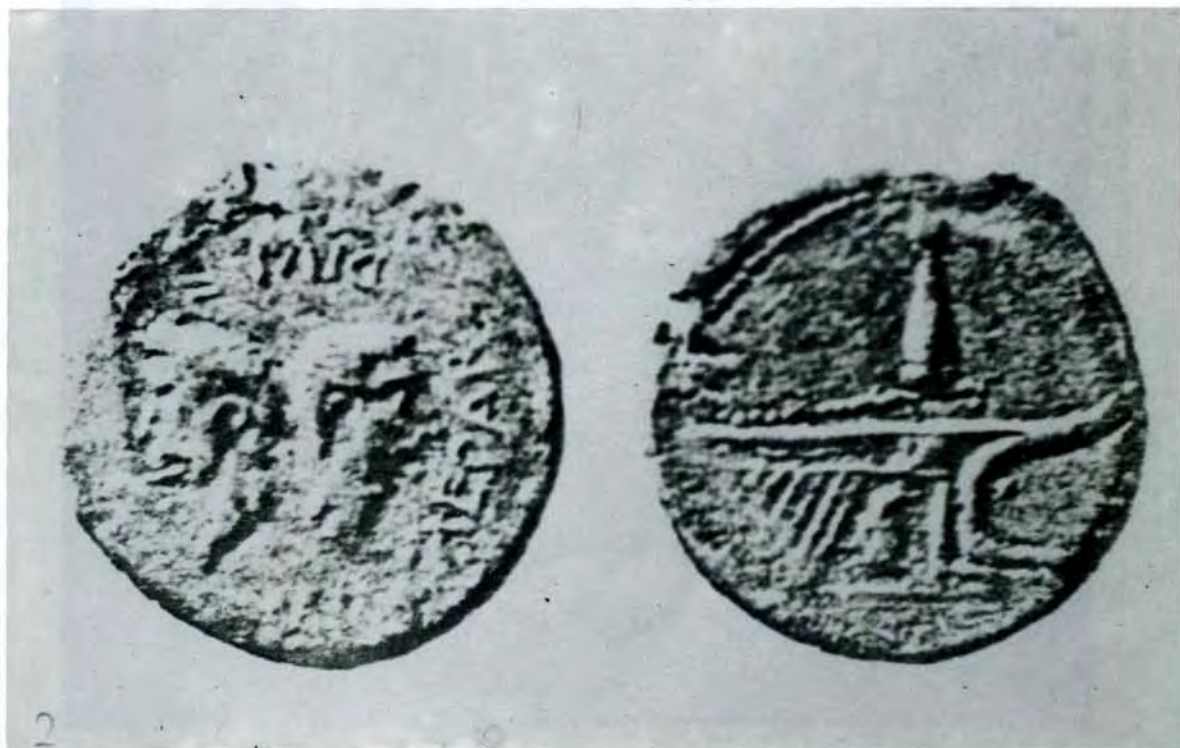
6. Βαίτυλοι του Απόλλωνα Αγνιέα σε ασημένια νομίσματα της Αμβρακίας των ετών 238 - 168 π.Χ. και σε κεράμους ελληνιστικών χρόνων από ναούς ή δημόσια οικοδομήματα της πόλης.

7. Ο λίθινος βαίτυλος της Απολλωνίας κοντά στο ναό της Ἀρτεμης του 3ου αι. π.Χ.

8α. Ἀκτίος Απόλλων σε ασημένιο στατήρα του κοινού των Ακαρνάνων (300-167 π.Χ.). Στον εμπροσθότυπο αγένειος κεφαλή Αχελώου.

8β. Ρωμαϊκό νόμισμα από το Lugdunum (Lyon) μετά το 31 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο διπλή κεφαλή Ιανού και στον οπισθότυπο βαίτυλος στην πλώρα πλοίου, σύμβολο του Απόλλωνα Ακτίου - Αγνιέα.

9. Φρεατόσχημος βωμός στη Νικόπολη, αναθηματικός στον Ασκληπιό, του Ιου α. π.Χ.

10α. Ρωμαϊκό νόμισμα εποχής Τραϊανού (98 - 117 μ.Χ.) με προτομή δαφνοστεφή και επιγραφή ΑΥΟΚΑΙCΑΡΤΡΑΙΑΝΟC στον εμπροσθότυπο και Ασκληπιό όρθιο, ημίγυμνο με ράβδο στο αριστερό και επιγραφή ΦΙΝΑΚΟC στον οπισθότυπο.

10β. Ρωμαϊκό νόμισμα εποχής L. Verus (161 - 9μ.Χ.) από την Κόρινθο, με Ασκληπιό και Υγεία.

11. Πήλινο ειδώλιο Ασκληπιού του Ιου αι. μ.Χ., από την Κέρκυρα. Στο Βρεταννικό Μουσείο.

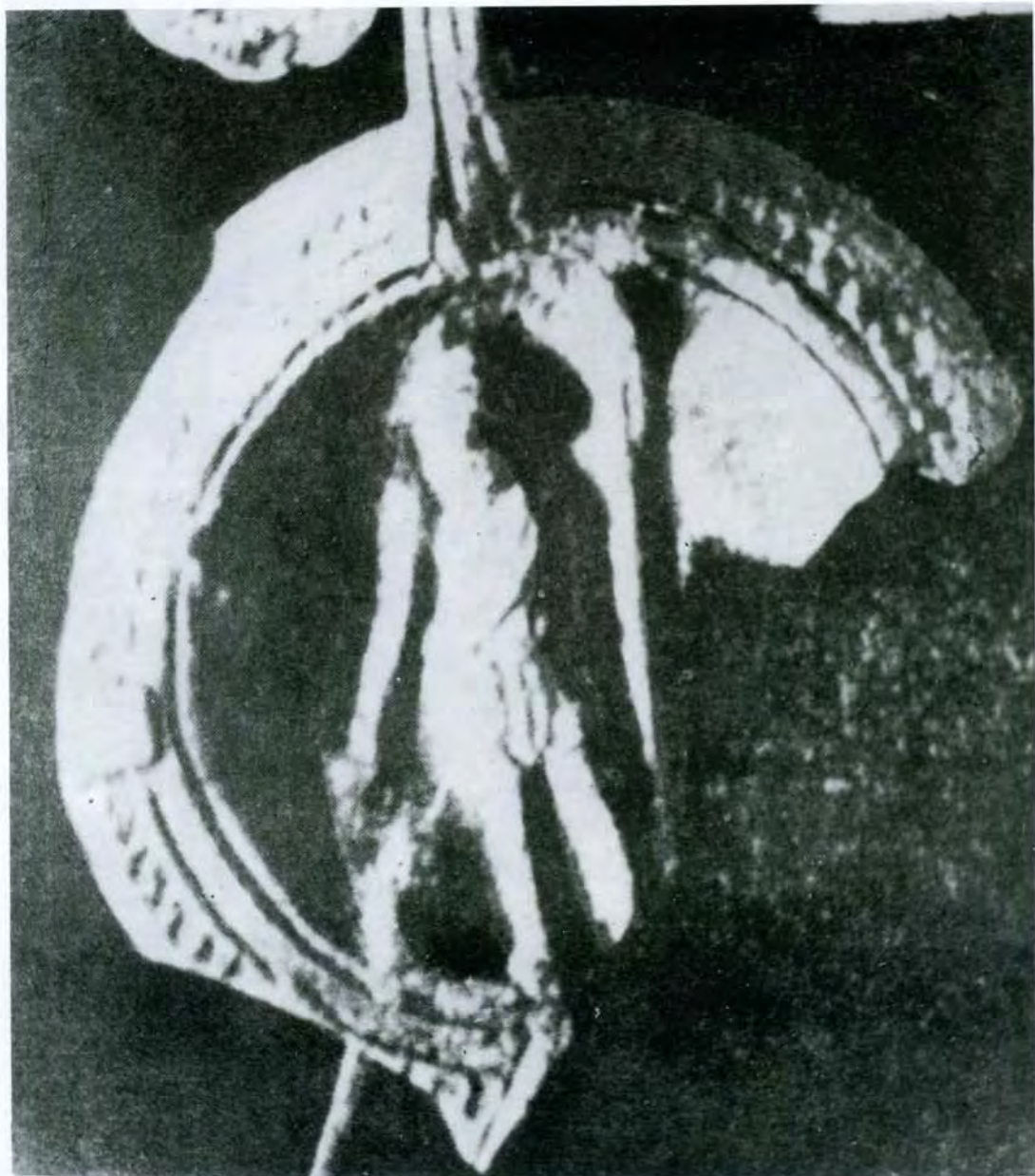
12α. Χάλκινο νόμισμα από τη Νικόπολη, εποχής Βαλεριανού (253 - 260 μ.Χ.) με Δία που κεραυνοβολεί και επιγραφή ΙΕΡΑΣ ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΩΣ.

12β. Ασημένιος στατήρας Αμβρακίας (360 - 338 π.Χ.) με κεφαλή Αθηνάς Χαλινίτιδος και Δία που κεραυνοβολεί. (BMC. Corinth, κτλ. πίν. 28, αρ. 12).

12γ. Χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας (τέλη 3ου - 168 π.Χ.) με κεφαλή Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο και Δία με κεραυνό στο αριστερό και επιγραφή ΑΜ/ΒΡ στον οπισθότυπο.

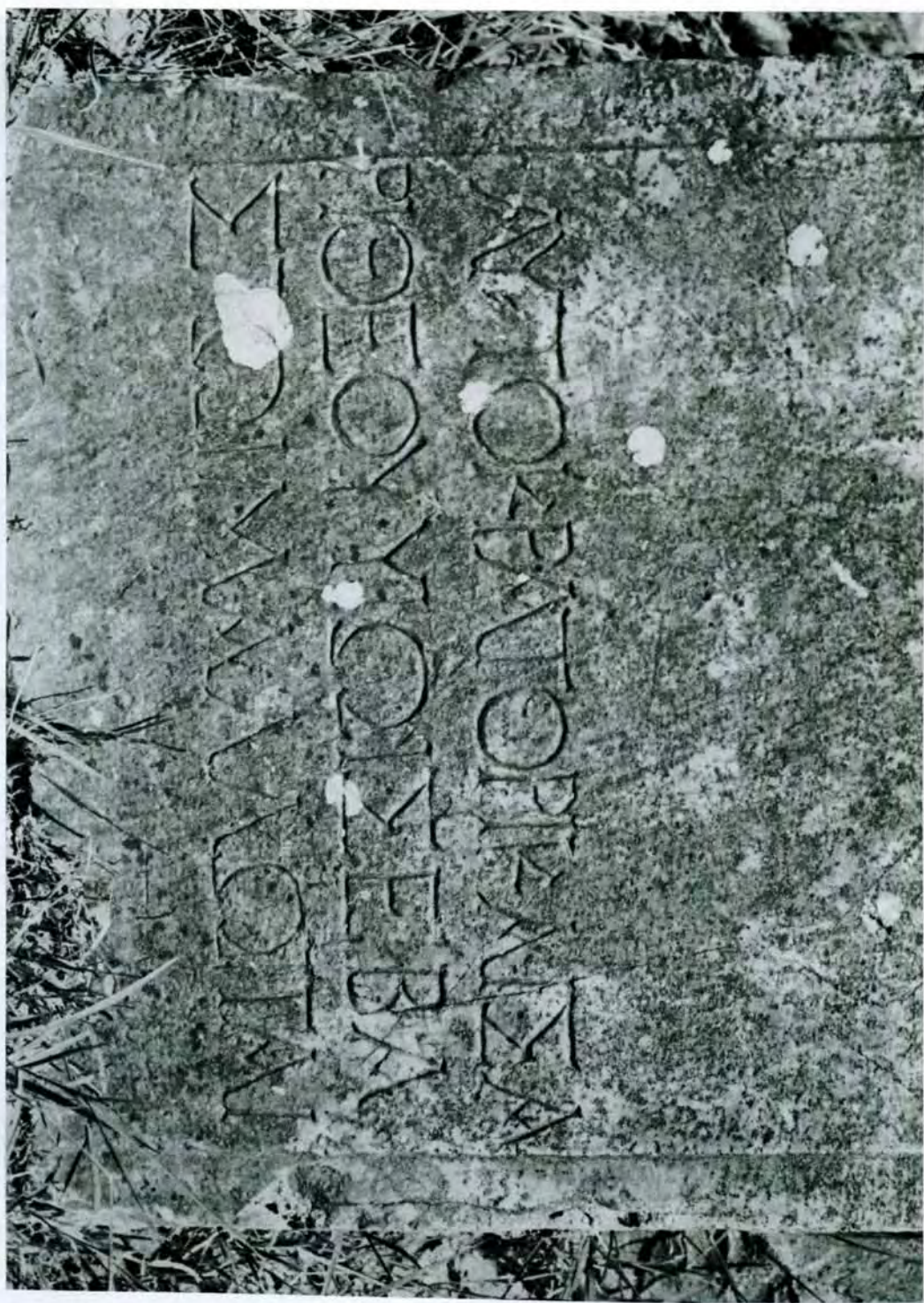
13. Λύχνος από τη Νικόπολη με παράσταση Ηφαίστου.

14. Λύχνος από την Κέρκυρα με παράσταση Ηφαίστου. Βρετανικό Μουσείο αρ.1361.

15. Αναθηματικό βάθρο στον Οκταβιανό από τους κατοίκους της Κιλικικής πόλης Αιγαιών. (Αρ. Ευρ. Μουσείου Νικόπολης 82).

16. Αναθηματικό βάθρο (βωμός) από τη Νικόπολη, στον Οκταβιανό από τους κατοίκους της Κιλικικής πόλης Μάλλου.

17. Αναθηματική στήλη στον Οκταβιανό, από τους κατοίκους της Φοινικικής πόλης Γάζας (Αρ. Ευρ. Μουσείου Νικόπολης 242).

18. Επετίγραφο αναθηματικό βάθρο στον Οκταβιανό, από τη Νικόπολη, σε δεύτερη χρήση στη βασιλική του Αγκίσσιου.

19. Ενεπίγραφη αναθηματική στήλη στον Οκταβιανό, από τη Νικόπολη, σε δεύτερη χρήση στη βασιλική του Αλκίσιονος.

20. Ενεπίγραφο βάθρο, πιθανόν αναθηματικό στον Οκταβιανό, σε δεύτερη χρήση στη βασιλική του Αλκίσιμος στη Νικόπολη.